



# MANTIK

İLÂHİYAT LİSANS TAMAMLAMA PROGRAMI

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇIK VE UZAKTAN EĞİTİM FAKÜLTESİ

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇIK VE UZAKTAN EĞİTİM FAKÜLTESİ**  
**İLÂHİYAT LİSANS TAMAMLAMA PROGRAMI**



**MANTIK**

**PROF.DR ÖMER MAHİR ALPER**

**PROF. DR. İ.LATİF HACİNEBİOĞLU (düzenleyen)**

## **Yazar Notu**

Elinizdeki bu eser, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi'nde okutulmak için hazırlanmış **bir ders notu niteliğindedir.**

## ÖNSÖZ

Mantık üzerine konuşmaların düşünce tarihi kadar eski olduğunu söylemek, mantığın düşünme ile ilişkisini anlatmaya yetmemektedir. Düşünce faaliyetinin her aşaması, her türlü kural ve yöntemi bir şekilde mantık ile ilgili olarak değerlendirilmelidir. Mantık tarihini insanın “natık olması” ile başlatmak, düşünmenin ve var olmanın birlikte başladığını ortaya koymak olacaktır. Akıl, duyu, duygu, sezgi, şüphe gibi birçok unsur, var olmanın ve bilginin bağlamında anlamlı olarak tartışılabilir. Mantık bu unsurlar arasındaki ilişkilerden, öncelik sonralık değerlendirmelerinden, zayıflık-güçlülük karşılaştırmalarından yola çıkarak düşünmenin ama daha çok sağlıklı, tutarlı, geçerli ve gerçekliğe tekabülü olan, hakikati bilinebilen doğru düşünmenin ilk veya temel ilkelerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu nedenle mantık düşünmenin başında da sonucunda da bulunmakta ve bu ikisi arasındaki düşünme sürecinin sağlıklı geçirilebilmesini sağlamayı amaçlamaktadır.

Mantık tarihi aslında düşünce tarihi açısından felsefi ekollerin, farklı yorum ve eleştirilerin çıkış kaynağı olmuştur. Bu tartışmalar, bir şekilde isim ve kavramların ontolojik ve epistemolojik olarak nasıl anlaşılması gerektiği veya akıl ilkelerinin ontolojik, epistemolojik durumu ya da akıl yürütmelerinin şekil ve içeriklerini belirleyen, denetleyen, tasdikleyen unsurların neye, nasıl ve niçin dayandırılması gerektiği hakkındaki tartışmalar gibi çok geniş bir alana dayanmaktadır. Analitik çözümler ile ortaya konabilen her türlü düşünce, mantığın imkanı ile ortaya çıkabilmektedir. Bu bakımdan mantık çalışmaları bir yandan felsefe tarihinin yansıdığı bir ayna olurken, üzerinde düşünürlerin mantıksal anlayış, yorum ve tercihlerinden yansıyan farklı renkleri de barındırmaktadır. Mesela tümdengelim tartışmalarını tümevarım tartışmalarından ayırmak mümkün değilken, buradaki vurgu ve nuanslar felsefi ekoller ve dönemler arasındaki çizgileri belirlemektedir.

Günümüz mantık ders kitaplarının birçoğunun ortak özelliği bulunmaktadır. Mesela konular arasında farklılaşmaları pek rastlanmamıştır. Bunlar arasında mantık ismiyle

yayınlanan kitaplara bakılmalıdır. Burada temel kaynak olarak ele alınan ve mantık dersi açısından sorumlu olunan İbrahim Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, İstanbul: Asa Yayınları, 1999, İbrahim Çapak, *Ana hatlarıyla Mantık*, Ensar Yayınları 2013, Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara: Vadi Yayınları, 2009, A. Kadir Çüçen, *Mantık*, İstanbul: Asa Yayınları, 2009, Ali Durusoy, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş (Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008, Doğan Özlem, *Mantık, Klasik/Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2007. Bu çalışmalar öğrenciler açısından dikkate alınmalıdır. Bu ders özellikle klasik mantık ismiyle anılan tasavvur ve tasdikât olarak ikiye ayrılan kavramsallaştırma ve yargı üretimi üzerine kurgulanmaktadır. 14 bölümde öncelikle önermelerin dayandığı kavramsal çerçeve ortaya konmaktadır sonrasında tasdikât ile ilgili unsurlar açıklanmaktadır.

Prof. Dr. İ.Latif Hacinebioğlu

# İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	3
İÇİNDEKİLER.....	5
Giriş.....	12
1.1 MANTIĞIN ANLAMİ.....	13
1.1.1. Kelime Anlamı .....	13
1.1.2 Terim Anlamı .....	13
1. 2. MANTIĞIN YA DA AKLIN İLKELERİ.....	16
1.2.1. Özdeşlik ('Ayniyet/Identity): .....	17
1.2.2. Çelişmezlik ('Adem-i tenâkuz/non-contradiction): .....	19
1.2.3. Üçüncü şıkkın imkansızlığı (Excluded middle): .....	20
2.1 MANTIĞIN KONUSU .....	28
2.2 MANTIĞIN AMACI .....	29
2.3 MANTIĞIN ÖNEMİ VE YARARI.....	30
2.3.1. Kişisel alanda: .....	31
2.3.3. Sosyal ve pratik alanda:.....	31
2.3.4 Bilimsel ve felsefî alanda: .....	32
2.4.5 Teknik alanda: .....	32
3.1 MANTIĞIN TARİHÇESİ.....	38
3.2 İslam Dünyasında Mantık .....	40
3.3 Batı'da Mantık.....	47
4.1 KAVRAMLAR .....	53
4.1 KAVRAMIN ANLAMİ.....	53
4.2 KAVRAM ÇEŞİTLERİ .....	56
5. KAVRAMLARIN ÇEŞİTLİ DELÂLETLERİ .....	64
5. 1. Mâhiyet, Hakikat, Hüviyet .....	64
5. 2. Kaplam ve İçlem .....	64
5.3 KAVRAMLAR ARASI İLİŞKİLER .....	67
5.3.1. Eşitlik .....	67
5.3.2. Ayrılık .....	68
5.3.3. Tam-girişimlilik .....	69
5.3.4. Eksik-girişimlilik.....	69

6. BEŞ TÜMEL.....	73
6. 1. Cins.....	74
6. 2. Tür .....	75
6. 4. Hassa .....	76
6. 5. İlinti .....	76
7. TANIM.....	81
7.1. Tanımın Tanımı.....	81
7.2. Beş Tümele Göre Tanım Çeşitleri.....	82
7.2.1. Tam Özsel Tanım (Hadd-ı tâm): .....	82
7.2.2. Eksik Özsel Tanım (Hadd-ı nâkıs): .....	82
7.2.3. Tam İlintisel Tanım (Resm-i tâm):.....	82
7.2.4. Eksik İlintisel Tanım (Resm-i nâkıs): .....	83
7.3. Tanımlanana Göre Tanım Çeşitleri .....	83
7.4. Tanımın Şartları.....	84
7.5. Tanımlanamazlar .....	84
7.6. Bölme .....	85
7.6.1. Tümün (Küll) Parçalarına (Cüzlerine) Bölünmesi: .....	86
7.6.2. Tümelin (Küllî) Tikellerine (Cüziyyâtına) Bölünmesi:.....	86
8. ÖNERMELER .....	91
8.1. Önermenin Tanımı .....	91
8. 2. Önermenin Unsurları.....	93
ANAHTAR KAVRAMLAR.....	97
9. ÖNERME TÜRLERİ .....	98
9.1. Niteliklerine Göre Önerme Türleri.....	98
9.2. Yapılarına Göre Önerme Türleri .....	99
9.2.1. Basit Önermeler (Hamlî/Yüklemli/Kategorik):.....	99
9.2.2. Bileşik Önermeler: .....	100
9.3. Kipliğine (Cihet/Modalite) Göre Önerme Türleri .....	103
10. ÖNERMELER ARASI İLİŞKİLER .....	110
10.1 Karşı Olma .....	110
10.2 Döndürme.....	114
11. TÜMDENGELİM .....	121
11.1 Doğrudan Tüm dengelim .....	121

11.1.2 Dolaylı Tümdengelim (Kıyas) .....	122
11.2 KIYASIN YAPISI VE UNSURLARI .....	122
11.2.1 BASİT KIYASLAR .....	123
11.2.2 BİLEŞİK KIYASLAR .....	126
11.3 DÜZENSİZ KIYASLAR .....	130
ANAHTAR KAVRAMLAR.....	135
12. TÜMEVARIM .....	136
12.1. Tam Tümevarım .....	136
12.2. Eksik Tümevarım .....	138
12.3. BENZETME (TEMSİL/ANALOJİ) .....	140
13. BEŞ SANAT .....	146
13.1 BURHÂN .....	148
13.1.1. Evveliyât: .....	150
13.1.2. Fıtriyât: .....	150
13.1.3. Müşâhedât: .....	151
13.1.4. Mücerrebât .....	151
13.1.5. Hadsiyât:.....	151
13.1.6. Mütevâtirât: .....	152
14. Burhani Değere Ulaşamayanlar.....	156
14.1 CEDEL .....	156
14.2 HİTÂBET .....	158
14.3 ŞİİR .....	159
14.4 MUĞÂLATA .....	160
KAYNAKLAR.....	164



## **1. Bölümde Neler Öğreneceğiz?**

Bu bölümde mantık kavramının tanımı ve bir bilim alanı olarak ne olduğu öğrenilecektir. Kelime anlamı, terim anlamı mantığın akıl ilkeleri üzerinde durulacaktır.

## **Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular**

- 1) Mantık kavramının temel kavramsal çerçevesi nedir?
- 2) Akıl ilkeleri nedir?
- 3) Mantıksal olan nasıl anlaşılmalıdır?

## Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

<b>Konu</b>	<b>Kazanım</b>	<b>Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği</b>
Mantık kavramı ve bilim olarak mantık	Mantık kavramını ve ilminin ne olduğunu öğrenmek, farklı bir ilim olarak hangi unsurlara dayandığını farkedebilmek.	Mantık kavramını kullanımı dayandığı temel prensipler ortaya konarak bir ilim olarak nereye dayandığı ortaya konacaktır.

## **Anahtar Kavramlar**

- Mantık
- Doğru düşünme
- Tutarlı düşünme
- Geçerli düşünce
- Mantıksal analiz
- Akıl ilkeleri
- Ayniyet
- Çelişmezlik
- Üçüncü Halin İmkansızlığı

## Giriş

“Mantık” kelimesi, Yunanca “logike” kelimesinin Arapça karşılığı olup Türkçe’ye aynen geçmiştir. “Logike”, Yunanca’daki “logos” kelimesinden türetilmiştir. Logos, Yunanca’da, esasen “söz” ve “akıl” anlamlarına gelmektedir.

Terim anlamıyla mantık, doğru ve tutarlı düşünmenin kural ve yasalarını ortaya koyan bir bilim dalıdır. Bu bilim dalı, doğru ve tutarlı düşünmenin formlarını inceler. Düşünme eylemi, akıl ilkelerine muvafık bir tarzda gerçekleştiğinde mantıklı, yani doğru ve tutarlı düşünülmüş demektir.

Mantığın akıl yürütmeyle ilgili olması, akıl yürütmenin de bilinenlerden bilinmeyen elde edilmesine yönelik zihinsel bir faaliyeti işaret etmesi, mantığın tanımına da yansımış ve pek çok mantıkçı, bu durumu dikkate alarak mantığı, “bilinenden bilinmeyen elde edilmesine vasıta olan bilim” şeklinde tanımlamışlardır.

Doğru ve tutarlı bir biçimde düşünmek veya akıl yürütmek akıl ilkelerine bağlı kalarak gerçekleştirilebilir. Akıl ilkelerine uymayan, bunlara aykırı düşen bir düşünmenin mantıklılığında söz edilemez.

Bu ilkelerin her biri, birbiriyle ilişkili olduğu gibi birbirini tamamlayıcı bir özellik de gösterir. Zorunlu olarak doğru olan mantık ya da akıl ilkeleri genellikle şunları kapsar:

(a) Özdeşlik (b) Çelişmezlik (c) Üçüncü şıkkın imkânsızlığı

## 1.1 MANTIĞIN ANLAMINI

### 1.1.1. Kelime Anlamı

“Mantık” kelimesi, Yunanca “logike” kelimesinin (İngilizce: logic, Fransızca: logique, Almanca: logik, Latince: logica) Arapça tercümesi olup daha sonra bu Arapça kelime, Türkçe’ye aynen geçmiştir.

“Logike”, Yunanca’daki “logos” kelimesinden türetilmiştir. Logos, Yunanca’da, esasen “söz” ve “akıl” anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla logike, logosa, yani söze ve akla ait demektir. Aynı şekilde mantık kelimesinin türetildiği Arapça “nutk” da benzer anlamlara sahiptir. O halde “logike” gibi “mantık” da köken ve kullanım itibarıyla hem söz/konuşma hem de akıl/düşünme ile ilgilidir.

Fârâbî, *İhsâü’l-‘ulûm (İlimlerin Sayımı)* adlı eserinde mantık disiplinini tanıtırken bu kelimenin “nutk”tan türediğini kaydetmekte ve “eskilere göre” bunun (nutk) üç anlamda kullanıldığını belirtmektedir: (1) İnsanı diğer canlılardan ayıran kavrama ve anlama yetisi (akıl), (2) bu yeti sayesinde insan ruhunda kavram ve anlamların oluşturulması (düşünme/iç konuşma) ve (3) bu kavram ve anlamların dil ile ifade edilmesi (dış konuşma).

### 1.1.2 Terim Anlamı

“Mantıklı düşün”, “Konuşmalarında hiç mantık yok” ve “Oldukça mantıklı bir insan” ifadelerinde olduğu gibi, günlük hayatımızda mantık terimini, doğru düşünme biçimi ya da tutarlı düşünme biçimine karşılık gelecek bir anlamda kullanırız. Bu, mantığın belirli bir

kullanımıdır. Oysa bizim burada ele alacağımız mantık, esasen bir bilime veya disipline karşılık gelmek üzere kullanılan mantıktır ki, bu ikinci bir kullanımdır. “Onun mantık öğrenmesi gerekir”, “Mantığın kurucusu Aristoteles’tir” ve “Mantık bilmeyenin bilgisine güvenilmez” gibi ifadelerde geçen mantık terimi, bu ikinci tarz kullanıma örnektir. İşte bu ders, doğrudan bu ikinci kullanımdaki “mantık”ı ortaya koymaktadır.

Bu ikinci anlamıyla mantık, doğru ve tutarlı düşünmenin kural ve yasalarını ortaya koyan bir bilim dalıdır. Bu bilim dalı, doğru ve tutarlı düşünmenin formlarını inceler. Doğru ve tutarlı düşünme ise, öncelikle, düşünmenin, akıl ilkeleri denen belirli ilkelere uygun olarak gerçekleşmesini ifade eder. Düşünme eylemi, akıl ilkelerine muvafık bir tarzda gerçekleştiğinde mantıklı, yani doğru ve tutarlı düşünülmüş demektir. Aşağıda bu akıl ilkelerine değinilecektir. Fakat burada düşünmeden neyin kastedildiğinin de açıklanması gerekir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, mantığın yukarıda verilen tanımı içerisinde yer alan düşünme, akıl yürütme bağlamındaki düşünmeye göndermede bulunur. Akıl yürütme ise, hükümler arasında bağ kurmak suretiyle zihnin bilinenlerden bilinmeyenleri elde etmesidir. Bir başka ifade ile belirli bir yargıdan ya da yargılardan çıkarımda bulunarak yeni bir hükme ya da sonuca varmak demektir. Akıl yürütmeye şöyle bir örnek verilebilir:

Bütün Müslümanlar Tanrı’ya inanır.

Ahmet Müslümandır.

---

(O halde,) Ahmet de Tanrı'ya inanır. (Sonuç).

Görüldüğü üzere burada ilk iki öncülden hareketle, belirli bir akıl yürütmenin ardından bir sonuca, yani Ahmet'in de Tanrı'ya inandığı sonucuna varılmıştır. Böyle bir akıl yürütmede ilk iki öncül bilindiğinde, sonuç da akıl yürütme yoluyla bilinir hale gelmiştir. Elbette bu sonucun elde edilmesi, düşünceler ya da yargılar arasında bir ilişki kurmak ve bunlardan bir kısmını diğerinin kanıtlayanı yapmak suretiyle gerçekleşmiştir. Nitekim bu örnekte, Ahmet'in Tanrı'ya inandığının bilinmesi ya da çıkarılması, Ahmet'in Müslüman olduğunun bilinmesine ve her Müslüman olanın da Tanrı'ya inandığı bilgisine dayanmaktadır. Eğer daha önce bu bilgilere sahip olunmasaydı, Ahmet'in Tanrı'ya inanıp inanmadığı bilinmeyecek ve bu konu hakkında bir kanıt ileri sürülemeyecekti. Öyleyse akıl yürütme dediğimiz düşünme tarzı, aynı zamanda bilinenden bilinmeye ulaşırken bu bilinenleri, bilinmeyenin bilgisini elde etmede bir kanıt olarak kullanmayı da içeren bir işlemi ifade etmektedir.

Mantığın temel inceleme konusunu teşkil eden akıl yürütmenin söz konusu olabilmesi için, bir kanıtlayan (öncül) ve bir de kanıtlanan (sonuç) durumunda olan en az iki önermenin bulunması gerekir. Mantık, bir akıl yürütmede kanıtlayan durumundaki öncül veya öncüllerle, kanıtlanan durumundaki sonuç önermesi arasındaki kanıtlama bağıntısını inceler, öncülün sonucu kanıtlayıp kanıtlamadıklarını denetler, akıl yürütme türlerini ele alarak bunların formunu ve yapısını analiz eder. Mantığın, akıl yürütmeleri içeriğinden bağımsız olarak inceleyen yönü dikkate alınarak ona formel mantık adı verilmiştir.

Akıl yürütmede mutlaka önceden bilinen bir veya birkaç yargı mutlaka bulunmalıdır. Bir sonuca varabilmek, yeni bilgiler ortaya koyabilmek için elimizde belirli bilgilerin bulunması



gerekir. Eğer bir konu hakkında daha 6nce belirli bilgilere sahip değilsek, o konuyla ilgili bir sonuca varmak, yeni bir bilgi 6retmek de m6mk6n değildir. Bunu ř6yle ifade edebiliriz: Bilgi, ancak bilgiden 6ıkar.

Mantiğın akıl y6r6tmeyle ilgili olması, akıl y6r6tmenin de bilinenlerden bilinmeyeninde elde edilmesine y6nelik zihinsel bir faaliyete işaret etmesi, mantığın tanımına da yansımış ve pek 6ok mantık6ı, bu durumu dikkate alarak mantığı, “bilinenden bilinmeyeninde elde edilmesine vasıta olan bilim” şeklinde tanımlamışlardır. Bu bağlamda mantık, doğru bir bi6imde akıl y6r6tmenin kurallarını ve şartlarını g6stermekte, zihnin d6ř6n6rken yanlışa d6şmemesi i6in ihtiya6 duyduğu ilkeleri ve kaideleri vermektedir. Bu sebeptendir ki, mantık, amacına g6re ř6yle tanımlanmaktadır: Kurallarına uyulduğunda zihni hatadan koruyan sanattır. Bir başka ifadeyle mantık, sağlıklı ve doğru d6ř6nmeyi bozuk ve ge6ersiz olanlarından ayırmaya insanı muktedir kılacak kuralları sunan bir 6let ilmidir.

## **1. 2. MANTIğIN YA DA AKLIN İLKELERİ**

Doğru ve tutarlı bir bi6imde d6ř6nmek veya akıl y6r6tmek, yukarıda değinildiği gibi, akıl ilkelerine bağlı kalarak ger6ekleştirilebilir. Akıl ilkelerine uymayan, bunlara aykırı d6ř6n bir d6ř6nmenin mantıklılığından s6z edilemez. D6ř6ncedeki tutarsızlık ve 6elişkiye d6şme, akıl ilkelerine t6bi olunmadığında kendini g6sterir. Sağlıklı bir d6ř6nce ve bilginin ortaya konulabilmesi i6in, bu ilkelere riayet edilmesi bir zorunluluktur. Bu ilkeler gereği gibi kavrandığında, aynı zamanda tutarsız ve bozuk d6ř6nceleri tespit etmek de olduk6a kolaylaşır.

Mantıklı bir d6ř6nmenin ger6ekleşebilmesi akıl ilkelerine uymaya bağlı olduğundan ve bir disiplin olarak mantık, akıl ilkeleri 6zerine kurulu olduğundan bu ilkelere “mantık ilkeleri” de denilebilir. Ayrıca bu ilkelere, “varlık ilkeleri”, “d6ř6nme yasaları” ve “bilginin normatif yasaları” gibi adlar da verilmiştir.

Bu ilkelerin her biri, birbiriyle ilişkili olduğu gibi birbirini tamamlayıcı bir özellik de gösterir.

Zorunlu olarak doğru olan mantık ya da akıl ilkeleri genellikle şunları kapsar:

1. Özdeşlik ('Ayniyet/Identity).
2. Çelişmezlik ('Adem-i tenâkuz/non-contradiction).
3. Üçüncü şıkkın imkansızlığı (Excluded middle).

Şimdi bunları tek tek ele alalım.

**1.2.1. Özdeşlik ('Ayniyet/Identity):** Aklın en temel ilkesi kabul edilen bu ilke, bir şeyin kendi kendisiyle aynı olmasını ifade eder. Buna göre bir şey ne ise odur; her varolan sadece kendisiyle özdeştir. Mantıkta şu şekilde sembolleştirilir: A, A'dır. Şöyle örneklendirilebilir: "insan, insandır", "adalet, adalettir", "masa, masadır", "kırmızı, kırmızıdır", "bu araba, bu arabadır". Bu ilkenin epistemolojik ifadesi şöyledir: Bir önerme doğru ise doğrudur.

Bu ilke, varolan ya da düşünülebilen bir şeyin kendi kendisiyle özdeşliğini belirtmekte, kendisi dışındaki diğer her şeyden ayrı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede dünyadaki nesnelere, birbirine ne kadar benzerse benzesin bunlar, mutlaka en az bir bakımdan, mesela farklı bir mekanda ya da zamanda olmaları bakımından, birbirinden ayrılır. Bu demektir ki, hiçbir iki şey, bütün yönleriyle birbirinin aynı olamaz. Eğer iki şey varsa, bunlar arasında mutlaka bir farklılık vardır. O halde bir şey, sadece kendisinin aynı olabilir ve sadece kendi kendisiyle özdeş kabul edilebilir.

Bu çerçevede, bir akıl yürütmedeki her kavram ve önerme, kendisiyle aynı olmalı, başka bir şey olmamalıdır. Bu noktada şöyle bir örnek verilebilir:

Bütün çiçekler güzeldir.

Gül, bir çiçektir.

---

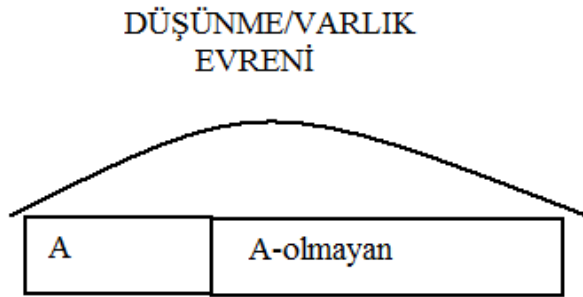
(O halde,) Gül de güzeldir.

Böyle bir akıl yürütmede, mesela, “çiçek” kavramı, ilk kullanıldığında hangi anlamda kullanılmışsa, akıl yürütmenin devamında da aynı anlamda kullanılmalıdır. Bu özdeşlik ilkesinin bir gereğidir.

Özdeşlik ilkesi, eşitlikten ve benzerlikten farklıdır. Çünkü eşitlik, benzerliğin bir sınır durumudur. Bir başka ifadeyle eşitlik, benzerliğin bir türü olup son sınıra gelmiş benzerliği ifade eder. Benzerlik ise, iki ayrı şeyin pek çok açıdan ortak özelliğe sahip olması durumudur. İki şey, birbiriyle aynı olmasa da eşit ya da benzer olabilir. Mesela, A'nın B'ye eşit ya da benzer olduğu söylenebilir. Ancak son tahlilde eşitlik ya da benzerlik, karşılaştırılan iki farklı şey arasında kurulur. Oysa özdeş olan bir ve aynı şeydir. Özdeşlikte bir şeyin bir başka şeyle

olan ilişkisi değil, yalnızca kendisi olduğu ifade edilmektedir. Oysa eşitlik ve benzerlikte hep iki şey arasındaki ilişkiden söz edilmektedir.

**1.2.2. Çelişmezlik ('Adem-i tenâkuz/non-contradiction):** Özdeşlik ilkesinin bir onaylaması olarak da görülen çelişmezlik ilkesi, bir şeyin kendisinden başka bir şeyle özdeş olduğunun düşünülmesinin çelişki olduğunu belirtir. Bir ilke olarak çelişmezlik şöyle ifade edilebilir: Bir şey, aynı zamanda hem kendisi hem de kendisinden başka bir şey olamaz. Aristoteles'in ifadesiyle, aynı yüklem ya da niteliğin, aynı bakımdan, aynı özneye hem ait olması hem de ait olmaması düşünülemez. Bu ilke mantıkta şöyle sembolleştirilir: A, A-olmayan değildir. Bir başka ifade ile A, hem A, hem de A-olmayan olamaz. Buna göre mesela, bir şeyin hem varolması, hem de varolmaması düşünülemez. Aynı şekilde bir şey kalem ise, onun aynı zamanda araba olması düşünülemez. Böyle düşünmek, çelişkiye yol açar.



A, A-olmayan değildir.

Çelişmezlik ilkesinin epistemolojik ifadesine göre, bir önermenin kendisi doğruysa, kendisi-olmayan doğru olamaz. Mesela, “bütün insanlar ölümlüdür” önermesi doğruysa, bunun çelişdiği olan “bazı insanlar ölümlü değildir” önermesi kesinlikle yanlıştır. Bu iki önerme aynı anda birlikte doğru olamaz. Demek ki, buna göre, bir yargı aynı anda hem doğru hem de yanlış olamaz.

Yine bu ilkenin mantıksal ifadesi olarak şu da söylenebilir: Bir yüklem, bir özne hakkında hem söylenmiş hem de söylenmemiş olamaz. Şöyle de söylenebilir: Bir yargı aynı anda hem olumlu hem de değilleyici olamaz.

**1.2.3. Üçüncü şıkkın imkansızlığı (Excluded middle):** Bu ilke, çelişmezlik ilkesine dayandırılabilir. Çelişmezlik ilkesi, yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi, düşünülebilen her şeyi, A ve A-olmayan olarak ikiye ayırır. Buna göre bir şey A ise, A-olmayan değildir. Mesela bir şey kırmızı ise, kırmızı-olmayan değildir. Burada dikkat edilirse, A ve A-olmayan, bütün bir düşünme ve varlık evrenini kapsamaktadır. Bir başka ifade ile A ve A-olmayanın toplamı bu evreni vermektedir. Mesela insan (A) ve insan-olmayan (A-olmayan) düşünülebilir tüm şeylerin tamamını ihtiva eder. Çünkü insanın dışında kalan ne varsa, mesela kalem, at, duvar, adalet, bilgi, su, yıldız vs., hepsi insan-olmayanı dile getirir. İşte bu belirlemeden hareketle üçüncü şıkkın ya da halin imkansızlığı ilkesi, bir şeyin ya A ya da A-olmayan olmak zorunda olduğunu, üçüncü bir durumun/şıkkın imkansız bulunduğunu ortaya koyar. Buna göre bir şey ya vardır ya da yoktur; bir önerme ya doğrudur ya da yanlıştır; bunların dışında üçüncü bir değer söz konusu değildir. Zira bu ilkeye göre, A ve A-olmayanın toplamı dışında kalan bir şey söz konusu değildir.

Bu mantık ilkelerine, Leibniz (1647-1716) tarafından bir ilke daha eklenmiştir ki, bu, “yeter-sebebe” ilkesidir. Bu ilkeye göre, bir şeyin varolabilmesi için yeterli sebebin olması

gerekir. Ayrıca buna göre her yargının doğruluk nedeni bir başka yargıdır. Bir yargının doğru olabilmesi için bir başka yargıya gereksinim vardır. Yeter sebep olmadıkça bir yargının doğruluğundan bahsedilemez. Bir yargının doğru olduğu, sebepsiz ileri sürülemez.

Mantık ilkelerinin kaynağı sorunu, bunların doğuştan getirilip getirilmediğı, apriori olup olmadığı vb. meseleler tarih boyunca tartışılan ve bugün de tartışılmaya devam eden bir problemdir. Fakat kaynağı nasıl açıklanırsa açıklansın, bu ilkelerin tüm insanlar için geçerli, evrensel yasalar olduğunu söylemek gerekir.

## **Bu Bölümde Ne Öğrendik?**

Görüldüğü üzere mantık, doğru ve tutarlı düşünmenin kural ve yasalarını ortaya koyan bir bilim dalıdır. Bu bilim dalı, doğru ve tutarlı düşünmenin formlarını inceler.

Doğru ve tutarlı bir biçimde düşünmek veya akıl yürütmek akıl ilkelerine bağlı olarak gerçekleştirilebilir. Akıl ilkelerine uymayan, bunlara aykırı düşen bir düşünmenin mantıklılığında söz edilemez.

Bu ilkelerin her biri, birbiriyle ilişkili olduğu gibi birbirini tamamlayıcı bir özellik de gösterir. Zorunlu olarak doğru olan mantık ya da akıl ilkeleri genellikle şunları kapsar: (a) Özdeşlik, (b) Çelişmezlik, (c) Üçüncü şıkkın imkânsızlığı.

## 2. Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu bölümde mantığın asıl konusu, akıl yürütmeler ve çıkarımlar olduğu üzerinde durulacaktır. Akıl yürütmeler içerisinde de özellikle tümdengelim (dedüksiyon) ve kıyas, mantıkta en önemli yeri işgal eder. Çünkü geçerli çıkarımlar, tümdengelim akıl yürütmelerdir.

Bununla birlikte akıl yürütme ve çıkarımların gerçekleşmesi, önermeler vasıtasıyla ve önermeler arası ilişkilerle mümkün olduğundan, mantık, önermeleri de ele alır. Aynı şekilde önermeler de, kavramlar vasıtasıyla ve bunlar arasındaki ilişkilerden meydana geldiğinden mantık, kavramı ve kavramlar arası ilişkileri de kendisine konu edinir.

Mantık, öncelikle, belirlemiş olduğu kural ve ilkelere uyulduğunda insanı, düşünmesi sırasında yanlışla, çelişkiye ve tutarsızlığa düşmekten korumayı amaçlar.

Mantığın önemi ve yararı pek çok alanda görülebilir. Bunların belli başlıları şunlardır: (a) Kişisel alanda, (b) Sosyal ve pratik alanda (c) Bilimsel ve felsefî alanda, (d) Teknik alanda.





## **Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular**

- 1) Mantık biliminin temel konuları nedir?
- 2) Mantık bilimi düşüncede ne getirir?
- 3) Mantıksal olan nasıl anlaşılmalıdır?

### **Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri**

<b>Konu</b>	<b>Kazanım</b>	<b>Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği</b>
Mantık bilimin temel konuları nelerdir?	Mantık hangi unsurlar üzerine dayalı olduğunu öğrenmek, mantığı konuları üzerinden tanımak.	Mantık bilimin dayandığı temel konu ve kavramları üzerinden dayandığı unsurlar ortaya konacaktır.

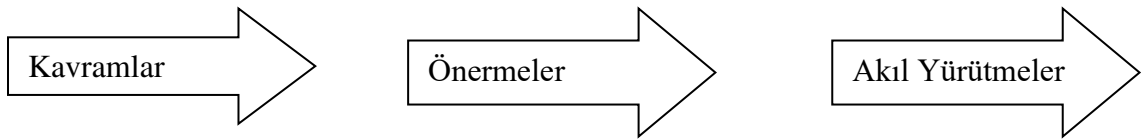
## **Anahtar Kavramlar**

- Doğru bilgi
- Tutarlı bilgi
- Geçerli bilgi
- Gündelik bilgi
- Bilimsel bilgi
- Teknik ve uzmanlık bilgi
- Doğru-yanlış

## 2.1 MANTIĞIN KONUSU

Mantığın asıl konusu, akıl yürütmeler ve çıkarımlardır. Mantık, doğru ve düzgün çıkarımlarda bulunmanın ilke ve kurallarını, bilinenlerden bilinmeyi elde etme yollarını, kısacası geçerli çıkarımları inceler. Akıl yürütmeler içerisinde de özellikle tümdengelim (dedüksiyon) ve kıyas, mantıkta en önemli yeri işgal eder. Çünkü geçerli çıkarımlar, tümdengelim akıl yürütmelerdir. Bu tür akıl yürütmelerde, öncüller doğruysa, sonuç, mutlaka doğrudur.

Bununla birlikte akıl yürütme ve çıkarımların gerçekleşmesi, önermeler vasıtasıyla ve önermeler arası ilişkilerle mümkün olduğundan, mantık, önermeleri de ele alır. Aynı şekilde önermeler de, kavramlar vasıtasıyla ve bunlar arasındaki ilişkilerden meydana geldiğinden mantık, kavramı ve kavramlar arası ilişkileri de kendisine konu edinir. Böylece mantık, sırasıyla, kavram, önerme ve akıl yürütmeleri ele alır. Bu çerçevede kavramlar, önermeler için; önermeler de akıl yürütmeler ve özellikle de kıyas için bir giriş ve ön hazırlık mâhiyetindedir. Kavramları inceleyen mantığa, kavramlar mantığı; önermeleri inceleyen mantığa, önermeler mantığı ve son olarak akıl yürütmeleri inceleyen mantığa da çıkarımlar mantığı denir.



Mantığın kavram, önerme ve akıl yürütme şeklinde bir sıra izlemesi, özellikle klasik mantık için geçerlidir. Sembolik mantıkta bu sıra değişmektedir. Zira sembolik mantık, temeli bakımından bir önermeler mantığı olarak kendisini göstermektedir.

İslâm mantıkçıları, kavramları, “tasavvurât”; önermeleri ise, “tasdikât” başlıkları altında ele alır. Akıl yürütmeler konusunu ise, “kıyas” çerçevesinde incelerler. Klasik mantığın en temel konusunu oluşturan kıyas bağlamında, İslâm mantıkçıları kıyasın mâhiyeti, şekilleri, çeşitleri ve kıyasın uygulama alanı olan beş sanatı ortaya koyarlar.

Son olarak burada şu hususu kaydetmek gerekir ki, mantığın konusu, ampirik bilimlerin incelemiş olduğu akıl yürütme olgusu değildir. Mantık, düşünmenin ya da akıl yürütmenin fizyolojik veya psikolojik nedenleri ve işlevleri üzerinde durmaz. Mantığı ilgilendiren, esasen düşünmenin biçimidir, formudur; akıl ilkelerinin düşünmeye uygulanmasıdır. Bu sebeple mantık, ampirik bilimlerde olduğu gibi deney ve gözleme başvurmaz. Yine mantık, psikolojinin yaptığı gibi, bir hâdise olarak düşünmenin nasıl gerçekleştiğini, bunun hangi psikolojik süreçlerden geçtiğini gözlemleyip tespiti çalışmaz. Aksine o, yani mantık, doğru düşünme için uyulması gereken kuralları ve temel ilkeleri belirler; düşünme esnasında zihni hataya düşmekten koruyacak kaideleri, yöntemi ve formu gösterir.

## **2.2 MANTIĞIN AMACI**

Mantık, öncelikle, belirlemiş olduğu kural ve ilkelere uyulduğunda insanı, düşünmesi sırasında yanlışla, çelişkiye ve tutarsızlığa düşmekten korumayı amaçlar.

Burada düşünme ile kastedilen, insanın, zihninde mevcut bulunan bilgilerden mevcut olmayan yeni bilgilere geçme durumu ve çabasıdır. Zihinde bulunan bilgilerden hareketle, henüz zihinde bulunmayan yeni bilgilere geçiş zihinsel bir işlemi gerektirir. Bu işlem ise,

zorunlu olarak kavramları ya da yargıları bir sıraya koymayı ve bunlar arasında bir düzenleme yapmayı icap ettirir. İşte bu sıralama ve yapı, tutarlı, tutarsız, tutarsız olduğu halde tutarlı gibi görünen veya tutarlıyken tutarsıza benzer sanılan tarzlarda meydana gelebilir. Mantık tam da bu noktada tutarlı olanı göstermeyi ve bunun diğer yapı ve tarzlardan ayrılabilmesine dair bir ölçüt kazandırmayı amaçlar.

İşte mantık, insana, daha önceden elde edilip zihinde bulunan bilgilerden, elde edilecek olan yeni bilgilere geçme işlemlerini, bu bilgilerin özelliklerini, bu geçiş işlemlerinin hangilerinin düzgün ve hangilerinin düzgün olmadığını, düzgün ve düzgün olmayan zihinsel geçiş ve intikalleri hangi tür düzen ve yapıların oluşturduğunu, bu düzen ve yapıların sınıflarını ve bunların sayısını öğretmeyi amaçlar.

Bütün bunlar, mantığın ana gayesinin, düşünme esnasında zihnin yanlış yapmasını önlemek olduğunu gösterir. Mantık, tıpkı bir binanın çiziminde ve yapımında kullanılan bir cetvel, terazi ya da pergel gibi, düşünce binasının ölçülere uygun bir biçimde inşa edilmesini sağlamayı hedefler. Bu bakımdan mantık için önemli olan, nasıl olursa olsun mutlak anlamda düşünmenin kendisi değildir, aksine kurallara uygun, düzgün, ölçülü bir düşüncenin gerçekleşmesidir. İşte bu çerçevede mantık, doğru düşüncenin ölçülerini vermeyi amaçlamaktadır.

## **2.3 MANTIĞIN ÖNEMİ VE YARARI**

Mantığın önemi ve yararı pek çok alanda görülebilir. Bunların belli başlıları şunlardır:

**2.3.1. Kişisel alanda:** Mantığın, kişisel olarak doğru düşünmemizde önemli bir yeri olduğu gibi, karşımızdaki insanın ileri sürdüğü düşüncelerin doğruluk, tutarlılık ve benzeri yönlerden değerini anlamamız bakımından da önemli bir yeri vardır. Mesela bir tartışma esnasında ortaya atılan bir iddianın mantıksal olarak yanlış ve bozuk taraflarını görebilmek, bunları bilinçli bir biçimde analiz edip ifade edebilmek için mantık son derece önem arzeder.

Mantık, geçerli akıl yürütmenin doğasını ve yapısını ortaya koyduğundan, bunu açık ve anlaşılır bir biçimde gösterdiğinden dolayı, geçerli akıl yürütmeyi anlamamızı ve buna uygun olmayanları fark etmemizi sağlar. Böylece mantık, niçin belirli akıl yürütmelerin doğru ve geçerli olduğunu ve aynı şekilde niçin belirli akıl yürütmelerin de yanlış ve geçersiz olduğunu gösterir ve izah eder.

Dil kurallarını bilmek, iyi bir yazar olmada etkili olduğu gibi, doğru ve sağlam düşünebilmemiz için de mantık, etkili bir araçtır. Zira mantık, adeta düşünmenin grameridir. Mantık, görüşlerimizi ve iddialarımızı sağlam bir biçimde ifade etmeyi, bunları delillendirmeyi, kanıtlamayı ve belgelendirmeyi öğretir. Amiyane tabirle, “ağzımızdan çıkanı kulağımızın duyması”nı sağlar. Fârâbî de, mantığı, insanın bilme gücünü yetkinliğe ulaştıran bir bilim olarak görür.

**2.3.3. Sosyal ve pratik alanda:** Mantık, bir takım fikrî ve entelektüel gurupların, ideolojik ve dinî akımların temel kabullerinin değerlendirilmesinde, bunların temel görüş ve düşüncelerinin mantıksal yapısının anlaşılmasında ve eleştirilmesinde de önem arzeder. Dahası mantık, yaşadıklarımızdan ders çıkarmada önemli olduğu gibi, hukukî ve benzeri süreçlerde de doğrudan etkilidir.



**2.3.4 Bilimsel ve felsefî alanda:** Bütün bilimler ve felsefeler, akıl yürütme, çıkarımlarda bulunma, mukayeseler yapma, temellendirmelere gitme, belgeleme, kanıtlama, açıklamalar yapma, kavramlaştırma, analizlerde ve sentezlerde bulunma gibi bir takım zorunlu zihinsel faaliyetlere dayandığından, mantık, bu alanda da vazgeçilmezdir. Bundan dolayı mantığa “ilimlerin ilmi” denmiştir. Hatta Gazzâlî (1058-1111), *Mustasfâ* adlı eserinin girişinde, mantık bilmeyenin ilmine itibar edilemeyeceğini belirtmiştir. İslâm mantıkçıları, mantığı ilmin anahtarı, ilmi de mutluluğun anahtarı olarak görmüşler ve böyle iddia etmişlerdir.

Bu çerçevede mantık, doğru bilmenin bilgisini ve bilinecek konularda doğru bilme kudretini kazandırır. Mantık, insana varlıkların bilgisine sahip olma gücünü veren bir araçtır. O, düşünmeyi kullanan bütün bilimler için bir giriş konumundadır.

**2.4.5 Teknik alanda:** Özellikle modern sembolik mantık, elektrik devrelerinin, bilgisayarların ve sanayide olduğu gibi insanı aradan çıkararak işlerin otomatik olarak yapılmasını sağlayan otomasyon teorisine uygulanmaktadır.

### **Bu Bölümde Neler Öğrendik**

Yukarıda anlatılanlardan da anlaşıldığı gibi mantığın bir disiplin olarak konusu, amaçları ve yararları vardır. Mantığın asıl konusu, akıl yürütmeler ve çıkarımlardır. Ancak akıl yürütme ve çıkarımların gerçekleşmesi için önermeler ve kavramların da ele alınması gerekir.

Mantığın temel amacı ise belirlemiş olduğu kural ve ilkelere uyulduğunda insanı, düşünmesi sırasında yanlış, çelişkiye ve tutarsızlığa düşmekten korumaktır.

Her disiplin gibi mantığın da önemi ve yararı vardır. Ancak diğer disiplinlerden farklı olarak mantığın önem ve faydası pek çok alanda görülebilir. Bunların belli başlıları şunlardır: (a) Kişisel alanda, (b) Sosyal ve pratik alanda, (c) Bilimsel ve felsefî alanda, (d) Teknik alanda.

### 3. Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu bölümde şu noktalar üzerinde durulacaktır: Mantık çalışmaları, Eski Çin ve Hint uygarlıklarına kadar geri gider. Fakat bir bilim ve disiplin olarak mantığın kurucusu Aristoteles'tir (M.Ö. 384-322). Aristoteles, kendisinden sonra *Organon* adı altında toplanan altı kitapta mantık konularını incelemiştir. Aristoteles, bu kitaplarda kavramlar, yargılar, akıl yürütmeler ve muhtelif ispat şekilleri üzerinde durur.

Aristoteles'in İslâm dünyasındaki etkisi ve yansımaları, esasen VIII. yüzyıldan itibaren Yunan mantık eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesiyle kendini göstermiştir. Müslüman bilgin ve düşünürler, süreç içerisinde sahip oldukları bu mantıksal birikimden istifade ile mantık alanında büyük eserler ortaya koymuşlardır. Müslüman mantıkçılar, mantık alanında ortaya koydukları ürünlerle etkileri modern dönemlere kadar kesintisiz devam eden büyük bir devrim gerçekleştirmişlerdir.

Batı dünyasında Aristoteles mantığı, Rönesans ile birlikte eleştirilmeye başlanmış ve gittikçe önemini yitirmeye başlamıştır.

## **Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular**

- 1) Mantığın Kurucusu kimdir?
- 2) Organon nedir?
- 3) Mantık tarihi nasıl anlaşılmalıdır?
- 4) Mantık metinlerinin tecüme serüveni nedir?

### **Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri**

<b>Konu</b>	<b>Kazanım</b>	<b>Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği</b>
Mantık tarihi	Mantık tarihinin başlangıcını ve tarihini bilmek	Mantık bilimimi başlangıçtan günümüze devam eden kavramsal, kuramsal ve bilimsel çerçevesini oturtmak ve bunu medeniyetler boyunca nasıl devam ettiğini göstermek gerekmektedir.

## **Anahtar Kavramlar**

- Aristoteles
- Organon
- İsafoji
- Mütercimler

### 3.1 MANTIĞIN TARİHÇESİ

Mantık çalışmaları, basit anlamda da olsa, Eski Çin ve Hint uygarlıklarına kadar geri gider. Fakat bir bilim ve disiplin olarak mantığın kurucusu Aristoteles'tir (M.Ö. 384-322). "Klasik mantık" denince Aristoteles'in kurduğu mantık sistemi anlaşılır. Aristoteles öncesi mantık çalışmaları, sistemsiz olsa da, bunlar Aristoteles için önemli bir birikim ve malzeme oluşturmuştur. Kuşkusuz onun başarısı da her bilimsel başarı gibi, kendisinden önce ortaya konulmuş birikime dayanmaktaydı. Aristoteles'ten önce de düşünür ve filozoflar, mantıksal yasaları bilinçli bir biçimde kullanmaktaydı. Bu bakımdan Aristoteles, mantığı bulan kişi değil, onu kuran, sistemli ve düzenli hale getiren kişidir.

Aristoteles, mantığın babası olsa da, mantığı tanımlamamıştır. O, kendi mantığının mâhiyeti hakkında net bir açıklamada bulunmamıştır. Hatta o, mantık terimi yerine "analitik" terimini kullanmıştır. "Mantık" adının ilk kez Stoacılar tarafından felsefenin mantık, fizik ve etik olmak üzere üç bölüme ayrılmasıyla terminolojiye girdiği görülmektedir.

Aristoteles, kendisinden sonra *Organon* (alet, araç) adı altında toplanan altı kitapta mantık konularını incelemiştir. Türkçe de dâhil pek çok dile çevirilen ve tarih boyunca üzerine pek çok şerh ve yorum yazılan *Organon*'un kapsadığı altı kitap şunlardır:

1. *Kategoriler*,

2. *Önermeler*,

3. *Birinci Analitikler*,

4. *İkinci Analitikler*,

5. *Topikler*,

6. *Sofistik Deliller*.

Mantıkçılar daha sonraları bu kitaplara Aristoteles'in *Retorik (Hitabet)* ve *Poetika (Şiir)* kitapları yanında Porphyrios'un *İsagoji* adlı eserini de eklemişler ve klasik mantık külliyatı böylece dokuz kitap haline getirilmiştir. İşte bu dokuz kitap asırlarca bir bütün olarak görülüp okutulmuştur.

Aristoteles, bu kitaplarda kavramlar, yargılar, akıl yürütmeler ve muhtelif ispat şekilleri üzerinde durur. Ancak akıl yürütmelerde en çok kıyasa yer verir. Zira kıyas, Aristoteles mantığının en temel konusunu teşkil eder.

Aristoteles'e göre mantık bir bilim olmaktan ziyade bilimle ilgilenmeden önce öğrenilmesi gereken bir takım genel bilgileri kapsamakta ve bu çerçevede bilimler için bir alet olma özelliği göstermektedir. O, kendi ilimler sisteminde mantığa bir bilim olarak yer vermemiştir. Ona göre mantık ilmin âleti veya biçimi olup bilimlere bir giriş mesabesindedir. Aristoteles'e göre varlığın yasaları zihnin ya da düşünmenin de yasaları olduğundan mantık, ontolojik bir karaktere sahiptir. Böylece klasik mantık yüzyıllarca ontolojiyi de etkilemiştir.

Aristoteles'ten sonra onun kurmuş olduğu mantığı Stoacılar geliştirdiler. Mantığın metafizik ve dille olan ilişkilerini ortaya koymaya çalıştılar. Stoacılar, mantığı Aristoteles'ten farklı ele aldılar. Onların mantık yaklaşımının bugünkü önermeler mantığına karşılık geldiği söylenebilir. Ayrıca Stoacılar, mantık konusu içinde dil felsefesini de incelediler. Kendilerine



özgü bir sembol teorisi geliştirdiler. Onlar, içeriksel bir mantık yerine biçimsel ve önerme temelli bir mantık önerdiler.

Tarih içerisinde Aristoteles, mantık alanında en büyük otorite olmuştur. Onun mantık görüşü ve eserleri, hem İslâm dünyasında hem de Ortaçağ Batı dünyasında yüzyıllarca etkisini sürdürmüştür.

### **3.2 İslam Dünyasında Mantık**

Aristoteles'in İslâm dünyasındaki etkisi ve yansımaları, esasen VIII. yüzyıldan itibaren Yunan mantık eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesiyle kendini göstermiştir. IX. ve X. yüzyıllar, bilinçli ve programlı olarak gerçekleştirilen bu çeviri faaliyetinin zirve noktasını oluşturmaktadır. Yunan mantık eserlerini Arapça'ya tercüme eden en önemli isimlerden bazıları şunlardır:

1. Abdullah ibn el-Mukaffa (ö. 757),
2. Yahya ibn el-Bitrík (ö. 830),
3. Huneyn ibn İşhak (ö. 877),
4. İşhak ibn Huneyn (ö. 910),
5. Ebu Osman Said ibn Yakub ed-Dimeşkî (ö. 920),
6. Ebû Bişr Matta ibn Yunus (ö. 940),

7. İbrahim ibn Abdullah (ö. 940),

8. Yahya ibn Adi (ö. 973).

Yunan mantık eserlerinin Arapça'ya çevirilmesi hareketinin ilk dönemlerinde, Porphyrios'un (ö. 304) *İsagoji*'si (*Isagoge*) ile Aristoteles'in *Kategoriler*, *Önermeler* ve *Birinci Analitikler* gibi eserlerine odaklanılmıştır.

Dokuzuncu ve Onuncu yüzyıllar, sadece çeviri hareketine tanık olmamış; aynı zamanda mantık üzerine yapılan şerh, özet ve müstakil telif eserlerinin ortaya çıkışına da sahne olmuştur. Müslüman bilgin ve düşünürler, süreç içerisinde sahip oldukları bu mantıksal birikimden istifade ile mantık alanında büyük eserler ortaya koymuşlardır. İslâm dünyasında bir disiplin olarak mantık, *Organon*'dan ve Yunan mantık geleneğinden çok ileri boyutlara geçmiş, mantık ilmi, Müslüman mantıkçılar elinde yeniden kurulmuş ve şekillenmiştir. Müslüman mantıkçılar, mantık alanında ortaya koydukları ürünlerle etkileri modern dönemlere kadar kesintisiz devam eden büyük bir devrim gerçekleştirmişlerdir. Bu çerçevede genelde İslâm medeniyeti, özelde ise, Osmanlı medeniyeti, bir bakıma mantığa dayalı bir medeniyet olarak vücut bulmuştur.

Ünlü İslâm mantıkçılarından bazıları şunlardır:

el-Kindî (ö. 873),

Fârâbî (ö. 950),

İbn Sînâ (ö. 1037),

Gazzâlî (ö. 1111),

İbn Rüşd (ö. 1198),

Fahredden er-Râzî (ö. 1210),

Esîrüddin el-Ebherî (ö. 1264),

Nasireddin et-Tusî (ö. 1274),

Necmeddin el-Kâtibî el-Kazvîni (ö. 1276),

Kadı Siracüddin el-Ermevî (ö. 1283),

Kutbuddin er-Râzî (ö. 1364),

Sadeddin et-Teftâzânî (ö. 1390),

Cürcânî (ö. 1413),

Fenarî (ö. 1430),

İsmail Gelenbevî (ö. 1790).

Aristoteles'in *Organon*'u Arapça'ya tercüme edildikten sonra onun üzerine ve müstakil olarak yapmış olduğu mantık çalışmalarıyla mantığı Arapça'da yeniden kuran filozof Fârâbî olmuştur. İslâm felsefe geleneğinde kurucu bir role sahip olan Fârâbî (ö. 339/950), felsefenin

neredeysi bütün alanlarında özgün ve yaratıcı ürünler ortaya koymuş eşsiz filozoflardan biridir. Gerek klasik gerekse modern biyografi yazarları tarafından ona nispet edilen eserlerin sayısı 100 aşmaktadır. Bununla birlikte onun eserlerinin büyük bölümü mantığa dair olup İslâm dünyasında asıl mantık çalışmaları onunla başlamıştır.

Kendisinden nceki mantık geleneğine son derece vakıf olan Fârâbî, “ilk muallim” (mu‘allim-i evvel) Aristoteles’in mantık eserlerine pek çok şerh yazdığı gibi, çok sayıda oldukça özgün ve etkili müstakil eserler de kaleme almıştır. Denilebilir ki, onun en büyük başarısı mantık sahasında kendini göstermektedir. Bir çok ortaçağ biyografi yazarı yanında büyük düşünür ve tarihçi İbn Haldn (. 732/1332) da Fârâbî’nin nnn gerisinde onun mantıktaki başarısının yattığını düşünmekte ve Aristoteles’ten sonra “ikinci muallim” (mu‘allim-i sn) unvanı ile anılmasını haklı olarak esasen bu alandaki başarısına bağlamaktadır.

Fârâbî, *İhs’’l-’ulûm (İlimlerin Sayımı)* adlı eserinde her bir bölüm bir kitaba karşılık gelmek üzere mantığı sekiz bölüme ayırır.

Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. *Meklt (Kategoriler)*,

2. *İbre (nermeler)*,

3. *Kıyas (Birinci Analitikler)*,

4. *Burhân (İkinci Analitikler)*,

5. *Cedel (Topika)*,

6. *Hikmet-i Mümevvehe (Sofistika)*,

7. *Hitâbet (Retorika)*,

8. *Şiir (Poetika)*.

Ona göre, doğru ve tutarlı düşüncenin ilke ve kurallarını koyan mantığın esası dördüncü bölüm olan *Burhân*'dır. Zira *Burhân*, kesin ve zorunlu bilginin ilke ve kurallarını vermekte, felsefeyi mükemmel hale getiren kaideleri içermektedir. Bu bakımdan da o, mantığın en yüce bölümü olmaktadır. Fârâbî'ye göre mantığın ilk üç bölümü, *Burhân*'a sadece bir giriş ve hazırlık olma özelliği göstermekte; son dört bölüm ise, bir yandan *Burhân*'a alet hizmeti görürken diğer yandan burhâna ve kanıta dayalı kesin bilgi ile zanna, mugalataya, ikna ve hayâle dayalı kesinlikten uzak düşünce ve görüşleri ayırt etmeye yönelik işlev görmektedir.

Fârâbî için mantık son derece önem arzeder. Zira ona göre insanın hem teorik hem de pratik anlamda kendini gerçekleştirmesi ve böylece mutluluğa ermesi kesin bilgiyle mümkün olur. Böyle bir bilgiye ise ancak mantıkla ulaşılabileceğinden mantık, tartışmasız bir öneme sahip olup vazgeçilemezdir.

İlk kez Aristoteles'in kurduğu ve daha sonra da Fârâbî'nin geliştirip Arapça'da yeniden kurduğu mantığı, İbn Sînâ'nın yetkinleştirip neredeyse ona son şeklini verdiği söylenebilir. Onun büyük kitabı *eş-Şifâ*'nın mantık bölümü, belki de mantık tarihinin en geniş, en kapsamlı ve en ayrıntılı mantık kitabıdır. Onun mantıkla ilgili ortaya koyduğu büyük çalışmaları,

kendisinden sonra son derece etkili olmuş, onun ardından artık mantıkçıların temel ve birincil kaynağı onun metinleri olmuştur.

Mantığın İslâm dünyasında revaç bulmasında ve İslâmî ilimler için dahi vazgeçilemez bir konuma getirilmesinde Gazzâlî'nin özel bir yeri vardır. Mantığı, akli hatadan koruyan bir mi'yâr ve ölçüt olarak gören Gazzâlî, mantık ilminin bütün ilimlere bir giriş olduğunu söylemekte ve bu ilmi elde edip kavrayamayanın diğer konulardaki bilgilerine asla güvenilemeyeceğini kaydetmektedir.

Ona göre filozofların mantığa dayanılmasının zarureti konusunda söyledikleri gerçekten yerindedir. Bununla birlikte mantığın onlara özgü olduğu düşünülmemelidir. Bu ilmin konuları kelâmda “kitâbü'n-nazar” adının verildiği bölümde işlenen konulara tekabül etmektedir. Onlar burada kullanılan tabirleri kendilerince değiştirmişlerdir. Oysa İslâmî literatürde bu ilme bazan “kitâbü'l-cedel”, bazan da “medârikü'l-ukûl” adı verilmektedir. Fakat zayıf olan ve akıllı görünmek isteyen kimseler mantık adını işittiklerinde bu ilmin yeni ve farklı bir ilim olduğunu sanmışlar ve kelâmcıların onu bilmediklerini, bu ilme sadece filozofların vâkıf olduğunu düşünmüşlerdir. Oysa bu kesinlikle yanlış bir anlayıştır.

Anlaşılabacağı üzere Gazzâlî'nin mantığa bakışı ve ona yüklediği anlam filozofların mantık görüşlerinden pek de farklı değildir. Gazzâlî de filozoflar gibi Aristo mantığını doğru bilginin temeli ve ölçüsü olarak görmekte ve bütün bilimlerin ona dayanması gerektiğini söylemektedir. Hatta o, usûl-i fıkhıta yapmış olduğu gibi, mantığı “dinî bilimler” için bile zorunlu bir medhâl ve giriş olarak görmektedir.

Gazzâlî'nin Aristo mantığına ilişkin tavrı sadece meşrulaştırma ve onu bütün ilimler için zorunlu bir giriş olarak göstermeden ibaret değildir. Aynı zamanda o, mantığı İslâmîleştirme

çabası içerisinde de girmektedir. Nitekim kelâmîde mantığın önceden beri var olduğunu söylemesi ve farklı terminoloji ile de olsa kelâmcıların mantığı kullandığını ifade etmesi bunun önemli göstergelerinden biridir.

Böylece Gazzâlî'nin bu İslâmîleştirme çabası bir yandan filozofların mantığı kendilerine has kılma teşebbüslerine (dolayısıyla da gerçeğin sadece kendilerinde olduğu tezine) bir karşı çıkışı ifade ederken, öte yandan İslâm adına mantığa karşı çıkan ve onu reddetme cihetine giden kesimleri iknayı amaçlamaktadır. Gerçekten de Gazzâlî'nin bu iddiası açıkça mantığın dışarıdan gelmediği ve öteden beri Müslüman kelâmcılar tarafından kullanıldığı, yani İslâmî (içeriden) olduğu vurgusuna matuftur.

Gazzâlî'nin mantığı İslâmîleştirmeye matuf olarak girişmiş olduğu bir başka faaliyet de onun Aristo mantığını Kur'anî bir kalıba dökme teşebbüsüyle alakalıdır. O, *el-Kıstâsü'l-müstakîm* adlı eserinde oldukça ilginç bir çabaya girmekte ve mantıktaki bazı kavram ve ilkelere Kur'an'dan temeller bulmaya çalışmaktadır. Bu eserinde o, açık olarak Aristo mantığından bahsetmeksizin ya da ona bir atıfta bulunmaksızın, Kur'an'a dayalı mantık ve düşünme kaideleri çıkarma yoluna gitmektedir ki, aslında bu ilkeler kavramsal çerçeve farklı olmakla birlikte Aristo mantığında var olan ilkeler ve akıl yürütme biçimleridir. Böylece o, belli kesimlere yönelik olarak bir mesaj vermeye çalışmakta ve İslâmî ya da Kur'anî bir "doğru düşünme yöntemi" önermiş olmaktadır. Fakat o bunu yaparken aslında kendisine atıf yapmaksızın Yunan mantığını İslâmî bir kisveye büründürmekte ve böylece belli kesimlerce kabul edilmesini sağlamaya çalışmaktadır.

Bu bağlamda şunu da söylemek gerekir ki, Gazzâlî, mantığı sadece İslâmîleştirip ona meşruiyet kazandırmış değildir. O, aynı zamanda mantık üzerine ortaya koyduğu eserleriyle bir disiplin olarak mantığa önemli katkılarda da bulunmuştur.

Batı dünyasında da mantık alışmaları Aristoteles'in eserlerinin Latince'ye tercüme edilmesiyle başlar. İlk defa Boece (ö. 525) Aristo'nun *Kategoriler* ve *Önermeler* ile Porphyrios'un *İsagoci*'sini çevirmiştir. *Organon*'un diğer bölümleri üzerine incelemeler, XII. yüzyılın ortalarında başlayabilmiştir. Bunda İslam dünyasındaki mantık çalışmalarının Arapça'dan Latince'ye tercüme edilmesinin ve İslam mantıkçılarının büyük rolü olmuştur. Ortaçağda Avrupa'da Aristoteles mantığının önemli temsilcileri arasında Albert Magnus (ö. 1280), Thomas Aquinas (ö. 1274), Duns Scotus (ö. 1308) ve Ockhamlı William (ö. 1347) zikredilebilir. Ortaçağda Batı'da Aristoteles'in mantık anlayışı bağlamında klasik mantık hakim olmuştur. Bu hakimiyet Rönesans'a kadar devam etmiştir.

### **3.3 Batı'da Mantık**

Batı dünyasında Aristoteles mantığı, Rönesansla birlikte eleştirilmeye başlanmış ve gittikçe önemini yitirmeye başlamıştır. Yeniçağın doğa bilimi anlayışı çerçevesinde F. Bacon (ö. 1626) ve benzerleri, kıyasa karşı koymuş, onun yetersizliğini iddia ederek tümdengelimle karşı tümevarım yolunu savunmuştur. Bunlara göre, Aristotelesçi kıyas, varolanları tekrar eden bir düşünme yöntemi olarak bilimin ispat yöntemi olamaz. Bu nedenle Bacon, tümevarımı öne çıkararak deney ve gözlemin önemi üzerinde durmuştur.

Aristoteles mantığının yoğun eleştirilere maruz kalması ve gözden düşmesi, Batı'da "Sembolik mantık"ın gelişmesine yol açmıştır. Leibniz, bu alanda bir takım çalışmalar başlatsa da asıl sembolik mantık alışmaları, De Morgan (1806-1876) ve özellikle de Boole (1815-1864) ve Stanley Jevons (1835-1882) ile başlamıştır. Bu kişiler, matematiği örnek olarak mantığı yeniden kurmaya çalışmışlardır; mantığı matematik gibi sembolleştirerek modern mantığın temellerini atmışlardır.



Klasik mantığı matematikle temellendirmenin yetersiz kalması sonucu bazı mantıkçılar, yeni bir matematik ve mantık arayışı içine girdiler. G. Frege (1848-1925), matematiğin mantıktan çıkartılabileceğini öne sürerek sembolik mantık çalışmalarına hız verdi. Rusell (1872-1970) ve Whitehead'in (1861-1947) çalışmaları da lojistik denen yeni bir mantığa yol açtı. Ayrıca Lukasiewicz (1878-1956), üç değerli mantığı geliştirdi. Reichenbach (1891-1953) ise, sonsuz sayıda doğruluk değerli olasılık mantığını kurdu. J. Neumann (1903-1957), W. J. Bochenski (1902-), ve K. R. Popper (1902-1994) gibi mantıkçılar da mantığa önemli katkılar yaptı.

### **Bu Bölümde Ne Öğrendik**

Mantık çalışmaları, tarihte ilk defa Eski Çin ve Hint uygarlıklarında görülmektedir. Ancak bilim ve disiplin olarak mantığı Aristoteles (M.Ö. 384-322) kurmuştur. Aristoteles, kitaplarında kavramlar, yargılar, akıl yürütmeler ve muhtelif ispat şekilleri üzerinde durur.

Aristoteles'in İslâm dünyasındaki etkisi ve yansımaları, esasen VIII. yüzyıldan itibaren Yunan mantık eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesiyle kendini göstermiştir. Müslüman mantıkçılar, mantık alanında ortaya koydukları ürünlerle etkileri modern dönemlere kadar kesintisiz devam eden büyük bir devrim gerçekleştirmişlerdir.

Batı dünyasında Aristoteles mantığı, Rönesans ile birlikte eleştirilmeye başlanmış ve gittikçe önemini yitirmeye başlamıştır.

#### **4. Bölümde Neler Öğreneceğiz?**

Bu bölümde; Klasik mantıkta kavram, bir şeyin ya da nesnenin zihindeki tasarımıdır (tasavvur) üzerinde durulacaktır Bir başka ifadeyle kavram, bir nesnenin zihindeki karşılığı, yansıma biçimidir. Kavram belirli nesnelere zihnin soyutlama yapmasıyla elde edilir. Kavramlar, tek başlarına doğru ya da yanlış olamazlar. Yanlışlık ve doğruluk değerleri önermelere aittir.

Terim, zihindeki tasarımın ya da tasavvurun dille ifadesidir. Terimler, kelimelerden de farklıdır. Her terim, kelimedir, fakat her kelime bir terim değildir. Terim, tek bir kelimedenden olabildiği gibi, birden fazla sözcükten de oluşabilir.

Kavramlar tek tip olmayıp farklı çeşitleri vardır: (a) Tümel, Tikel ve Tekil Kavramlar, (b) Somut ve Soyut Kavramlar (c) Kolektif ve Distribütif Kavramlar (d) Olumlu ve Olumsuz Kavramlar (e) Özsel ve İltiseli Kavramlar (f) Bağlı ve Bağlı Olmayan Kavramlar.

## **Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular**

- 1) Kavram nedir, nasıl oluşur?
- 2) Kavramların doğası, kaynağı, çeşitleri nedir?
- 3) Kavramların kullanımı mantık açısından ne ifade etmektedir?

### **Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri**

<b>Konu</b>	<b>Kazanım</b>	<b>Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği</b>
Kavram	Mantık açısından kavramların değerini öğrenmek.	Kavramların mantık açısından dayandığı temel prensipleri ortaya konarak kavram tartışmalarının dayandığı noktalar ortaya konacaktır.

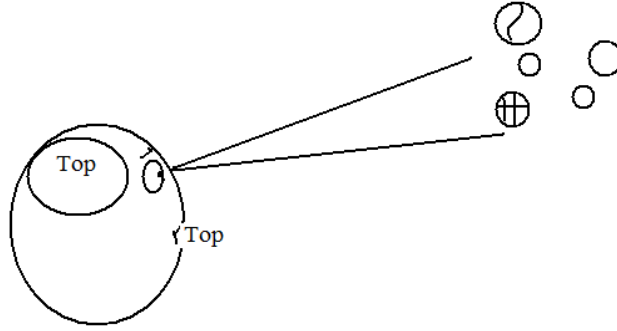
## **Anahtar Kavramlar**

- Kavram
- Terim
- Tümel/Külli
- Tikel/Cüz'i
- Tekil/Ferdi
- Soyut
- Somut

## 4.1 KAVRAMLAR

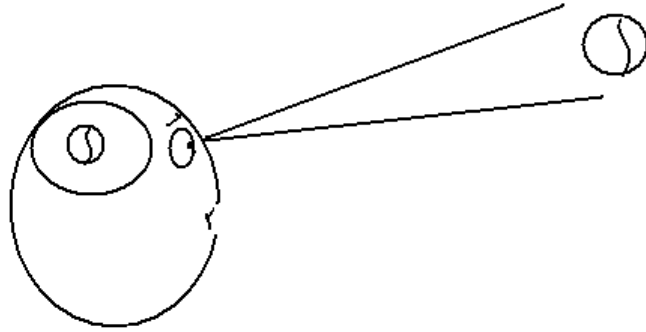
### 4.1 KAVRAMIN ANLAMI

Klasik mantıkta kavram, bir şeyin ya da nesnenin zihindeki tasarımıdır (tasavvur). Bir başka ifadeyle kavram, bir nesnenin zihindeki karşılığı, yansıma biçimidir. Terim ise, zihindeki tasarımın ya da tasavvurun dille ifadesidir.



Kavram belirli nesnelere zihnin soyutlama yapmasıyla elde edilir. Mesela kavram olarak insan, dış dünyada yoktur. Dış dünyada olanlar, onun somut biçimleridir. Bir takım nesnelere temel özellikler algılanıp kavrandığında, zihinde bir anlam ve içerik oluşur. İşte bu anlam ve içeriğe, yani bir nesnenin zihindeki soyut muhtevasına kavram denilir. Eğer ben bu kavramı, mesela “insan” diyerek dil ile ifade edersem, bu durumda o, terim olmuş olur.

Kavram, hayalden farklıdır. Hayal, daima özeldir, belirli bir nesneye, onun belirli bir andaki durumuna, niteliğine ilişkindir. Kavram ise genel ve soyuttur. Belirli bir ana, duruma özgü değildir. Mesela bir insanın hayali ile insan kavramını karşılaştıralım. Biz bir insanı hayal ettiğimizde, bu bizim bir arkadaşımız olabilir, onu, giyimi, boyu, kilosu, rengi, saçları, bize bakışı, duruşu, bir yerdeki ve zamandaki hâli vs. ile hayal ederiz. Oysa biz, insanı kavradığımızda, onun bütün bu özelliklerinden soyut olarak, onu, özüyle, “düşünen canlı” olarak kavrarız. Onu düşünen canlı olarak tasavvurumuz, kavrama karşılık gelir. Bu durumda o, belirli bir insana özgü değil, bütün insan teklerini içine alan bir genelliğe ve soyutluğa sahiptir. Bu kavram içine Türk, Arap, İngiliz, Alman, beyaz, esmer, yaşlı, genç, öğrenci, öğretmen, işçi, kapı komşusu vs. bütün insanlar girmiş olur.



Hayal

Terimler, kelimelerden de farklıdır. Her terim, kelimedir, fakat her kelime bir terim değildir. Zira kelimeler, ismin beş halinde olabilir. Oysa terimler, isim halleri ve fiil çekimlerinden bağımsız olarak yalın halde bulunurlar. Bu çerçevede, mesela, “oynuyor”, bir kelime iken, “oynamak” bir terimdir. Bu bakımdan mantık, “evde” ile ilgilenmez, bir kavram olarak “ev” ile ilgilenir. Cümle içinde bir anlama sahip olan “ve”, “veya”, “ki”, “ile” gibi bağlaçlar ve ekler de birer kelime olmasına karşın kavram değildir.

Terim, tek bir kelimedenden olabildiği gibi, birden fazla sözcükten de oluşabilir. “İstanbul Üniversitesi”, “Kamu Personeli Yabancı Dil Bilgisi Seviye Tespit Sınavı” gibi.

Kavramlar, tek başlarına doğru ya da yanlış olamazlar. Yanlışlık ve doğruluk değerleri önermelere aittir. Mesela “at”, “masa”, “çiçek” kavramlarının tek başlarına doğru ya da yanlış olduğundan söz edilemez. Fakat “masa kahverengidir” önermesi doğru ya da yanlış olabilir. Eğer masa, gerçekten dış dünyada kahverengi ise, o zaman bu önermenin doğru, yok böyle değilse, yanlış olduğuna hükmedilir. Ama ne “masa”, ne de “kahverengi”, bir kavram olarak doğru ya da yanlış değerleri alamaz. Ancak kavramların gerçek ya da gerçek olmadıklarından söz edilebilir. Bir kavramın dış dünyada bir karşılığı varsa, gerçek; karşılığı yoksa gerçek değildir. Mesela “dev”, “denizkızı” gibi kavramların nesnel dünyada bir karşılığı bulunmadığından, bunlar sadece zihinde yer aldıklarından, gerçek değildirler.

İbn Sînâ bu noktada şunları söyler: Yalın sözcükler ne doğru ne de yanlışın anlamını gösterirler. Bunlar özel bir biçimde birleşince doğru veya yanlışın anlamını gösterirler. Yalın sözcüklerin anlamları zihinde birleştirilince, yüklem özneyi kaplamına alırsa doğru, almaz ise yanlış olur. Bu yalın sözcüklerin gösterdiği anlamlar, doğru ve yanlış olmasalar da doğru ve yanlışın birer parçasıdır.

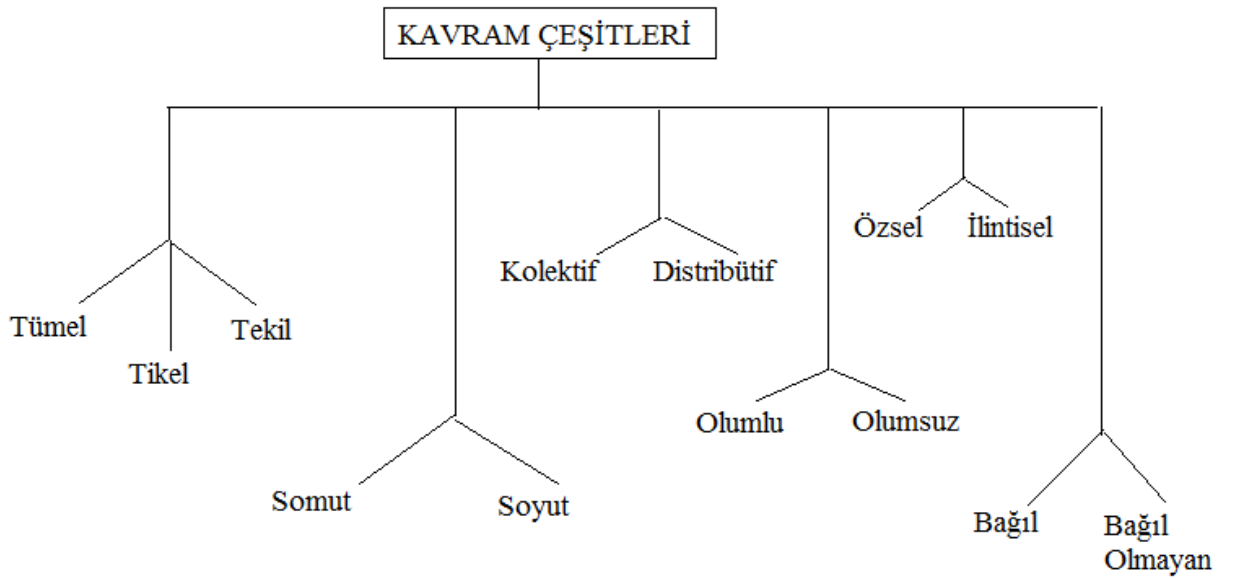


Kavramı, yargının bir tür ilkesi olarak kabul etmek uygundur. Çünkü yargı yapmada kullanılan her şey kavranmış, ama kavranan her şey ile yargı yapılmış değildir.

Kavramlar tek başlarına tanım da yapamazlar. Zira bir tanımın olabilmesi için birden fazla kavrama ihtiyaç vardır. Oysa kavram, bir nesneye karşılık gelir ve onun ne olduğunu gösterir.

## 4.2 KAVRAM ÇEŞİTLERİ

Kavramlar, muhtelif yönleri dikkate alınarak gruplandırılabilir. Bu gruplandırma kavramların daha iyi anlaşılmasına ve tanınmasına yardımcı olur.



## 1. Tümel, Tikel ve Tekil Kavramlar

Bir kavram, bir sınıfın tümüne işaret ediyorsa ya da bunların tümüne karşılık geliyorsa, tümel (külli) kavram adını alır. Buna genel kavram da denebilmektedir. Mesela, “(her) insan”, “(hiçbir) şehir” tümel kavramlardır. Çünkü ilgili olduğu sınıfın bütün fertlerine işaret etmekte, bu fertlerin tümünü kapsamaktadır.

Eğer bir kavram, bir sınıfın sadece bir kısmına işaret ediyorsa, buna da tikel (cüz’î) kavram denilir. “Bazı kalemler”, “bir kısım hayvanlar”, “kimi devlet adamları” gibi.

Kavram bir sınıfın tek bir ferdine işaret ediyorsa, buna da tekil (ferdî) kavram denilir. İstanbul ve Azra gibi.

## 2. Somut ve Soyut Kavramlar

Bir nesneyi veya bir varlığı müşahhas bir biçimde işaret eden, zihin dışında konusu bulunan kavrama somut kavram denir; araba, bilgin, siyah, eldiven, öğretmen gibi. Eğer kavram, bir oluş tarzını işaret ediyorsa, buna soyut kavram denir; güzellik, yiğitlik, insanlık, yaşlılık, öğretmenlik gibi. Soyut kavramlar, tek tek duyularla algılanan varlıkları değil, bu varlıkların ilişkisinden ortaya çıkan genel niteliği gösterirler.

## 3. Kolektif ve Distribütif Kavramlar

Bir kavram, bireyler gurubunu ifade edip gurupta gerçekleşiyorsa kolektif kavram adını alır; ordu, sendika, meclis gibi. Eğer bir kavram bireyler gurubunu ifade edip bireyde gerçekleşiyorsa, distribütif kavram adını alır; asker, işçi, milletvekili gibi. Distribütif kavramlar, guruba göre anlam kazanır ve grup içinde yer alan bireylerin özelliklerini guruba göre belirler.

#### **4. Olumlu ve Olumsuz Kavramlar**

Bir kavramın ifade ettiği nitelik, eğer işaret ettiği nesnede bulunuyorsa, o kavram olumludur; terbiyeli, âdil, aceleci, zengin, zeki, namuslu gibi. Eğer bir kavramın bildirdiği nitelik, işaret ettiği nesnede bulunmuyorsa ya da bir kavram, nesnede belirli bir niteliğin bulunmadığını bildiriyorsa, o kavram, olumsuzdur; terbiyeli olmayan, erdemsiz, insafsız, sağır, korkak, fakir, gibi.

Olumlu ve olumsuz kavramlar, birbirleriyle olan bağlantılarına göre karşıt (zıt) ve çelişik (mütenakız) olurlar. Karşıt iki kavram, biri diğerinin olumsuzu olan iki kavramdır; ak ile kara, sıcak ve soğuk gibi. Karşıt iki kavram arasında bir ara kavram bulunur. Mesela ak ile kara arasında gri kavramı yer alır. Biri diğerinin olumsuzu olan iki kavram arasında ara bir kavram bulunmazsa, bu iki kavram birbirinin elişiğidir; ak ve ak-olmayan gibi. Burada ara bir kavram söz konusu değildir. Bir şey, ya aktır ya da ak-olmayandır. Başka bir şey olamaz. Oysa karşıt kavramlarda, mesela ak ile kara arasında belirtildiği gibi gri kavramı yer alabilmektedir.

#### **5. Özsel ve İlintisel Kavramlar**

Bir kavram, başka bir kavrama yüklendiğinde, yüklenen kavram, yüklenilenin özünde varsa, yüklenen kavrama özsel (zâtî) kavram denir. Mesela “insan, akıllı canlıdır” denildiğinde “akıllı canlı” kavramı, “insan” kavramına yüklenmiştir. “Akıllı canlı” kavramı, “insan”ın özündeki bir niteliği ifade ettiğinden, bu kavram, insana nispetle özseldir. “Akıllı canlı” olmak, sadece insanın özünde bulunmaktadır ve bu kavram ortadan kalktığında, insan olmak da ortadan kalkar. Eğer yüklenen bir kavram yüklenilenin özünde değil de diğer türlerce de paylaşılan bir niteliği ifade ediyorsa, bu kavram ilintiseldir. Mesela “insan, uyuyan bir canlıdır” önermesindeki, “uyuyan canlı” kavramı, ilintiseldir. Çünkü burada bu kavram, “insan” kavramının özüne ait değildir. “Uyuyan canlı” kavramı, diğer türlerce de paylaşılan bir niteliği ifade etmektedir.

## **6. Bağlı ve Bağlı Olmayan Kavramlar**

Bir kavramın varlığı, bir başka kavrama bağlı ise, buna, bağlı (izafi) kavram denir; baba kavramı gibi. Çünkü bir kişinin çocuğu olmadan ona baba denmez. Baba kavramı, çocuk kavramına bağlıdır ve çocuk olmadan babanın işaret ettiği nesne düşünülemez. Bir kavramın varlığı, bir başka kavrama bağlı değilse, bu kavram da bağlı olmayan (mutlak) kavramdır; kalem, kuş, çiçek gibi. Çünkü biz, bu kavramları, başka kavramlara bağlı olmaksızın düşünemeyiz.

## **Bu Bölümde Ne Öğrendik?**

Anlaşılacağı üzere klasik mantıkta kavram, bir şeyin ya da nesnenin zihindeki tasarımıdır (tasavvur). Bir başka ifadeyle kavram, bir nesnenin zihindeki karşılığı,

yansıma biçimidir. Kavram belirli nesnelere zihnin soyutlama yapmasıyla elde edilir. Kavramlar, tek başlarına doğru ya da yanlış olamazlar. Yanlışlık ve doğruluk değerleri önermelere aittir.

Terim, zihindeki tasarımın ya da tasavvurun dille ifadesidir. Terimler, kelimelerden de farklıdır. Her terim, kelimedir, fakat her kelime bir terim değildir. Terim, tek bir kelimedenden olabileceği gibi, birden fazla sözcükten de oluşabilir.

Kavramlar tek tip olmayıp farklı çeşitleri vardır: (a) Tümel, Tikel ve Tekil Kavramlar, (b) Somut ve Soyut Kavramlar (c) Kolektif ve Distribütif Kavramlar (d) Olumlu ve Olumsuz Kavramlar (e) Özsel ve İltisak Kavramlar (f) Bağlı ve Bağlı Olmayan Kavramlar.

## 5. Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu bölümde şu noktalar öğrenilecektir. Bir şeyin, “O nedir?” sorusuna yanıt olan özüne mâhiyet (nelik) denir. Yani tümel bir kavramın, zihin dışındaki bireylerinin değil de yalnızca zihindeki bireylerinin yapısı ve anlamı dikkate alındığında buna mâhiyet denir. Fakat bir örnek olarak “insan”ın zihin dışındaki bireyleri dikkate alındığında, yani insanın zihin dışındaki bireylere delaleti dikkate alındığında bu onun hakikatidir (gerçeklik).

Eğer hakikati olan bir kavramı, temel nitelikleriyle belirtip onu, diğerlerinden ayırırsak, buna hüviyet (kimlik) denir.

Bir kavramın içine aldığı, kapsadığı ve gösterdiği nesne ve varlıkların toplamına, o kavramın kaplamı denir. Kavramın içine aldığı nesnelerin ortak özellikleri ve nitelikleri ise, o kavramın işlemi oluşturur.

Eğer iki kavramdan her biri diğerinin bütün bireylerini içine alıyorsa, bu iki kavram arasında eşitlik (müsâvât) ilişkisi var demektir. İki kavramdan her biri, diğerinin hiçbir ferdiyi içine almazsa aralarında ayrılık (mübâyenet) vardır. İki kavramdan sadece biri, diğerinin bütün bireylerini içine alıp kapsıyorsa, aralarındaki ilişki tam-girişimlilik adını alır. İki kavramdan her biri, diğerinin sadece bazı fertlerini kapsarsa, aralarındaki ilişki eksik-girişimlilik adını alır.

<b>Konu</b>	<b>Kazanım</b>	<b>Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği</b>
Kavramların dayandığı mahiyet, hüviyet, hakikat tartışmaları	Mantık açısından felsefi kökeni, oluştuğu mahşyet, hüviyet, hakikat hakkındaki, görüşleri öğrenmek.	Zihni veya harici vucudla ilgili kavramların ilişkisini farkederek kavramlar arası ilişkiler farkedilir görülecektir.

## ANAHTAR KAVRAMLAR

- Mahiyet
- Hüviyet
- Hakikat
- Tam girişimlilik
- Eksik girişimlilik



## 5. KAVRAMLARIN ÇEŞİTLİ DELÂLETLERİ

### 5. 1. Mâhiyet, Hakikat, Hüviyet

Bir şeyin, “O nedir?” sorusuna yanıt olan özüne mâhiyet (nelik) denir. Mesela “İnsan nedir?” sorusuna yanıt olarak “İnsan, düşünen canlıdır”, dediğimizde, burada “insan”ın mâhiyeti, onun “düşünen canlı” olmasıdır.

Tümel bir kavramın, zihin dışındaki bireylerinin değil de yalnızca zihindeki bireylerinin yapısı ve anlamı dikkate alındığında buna mâhiyet denir. Mesela insan kavramının zihindeki anlamını dikkate aldığımızda bu onun mâhiyetini verir. Fakat insanın zihin dışındaki bireyleri dikkate alındığında, yani insanın zihin dışındaki bireylere delaleti dikkate alındığında bu onun hakikatidir (gerçeklik).

Her kavramın bir mâhiyeti vardır; fakat hakikati yoktur, yani dış dünyada bu kavrama karşılık gelebilecek gerçek bir ferdi yoktur. Mesela “dev” kavramının bir mâhiyeti, yani zihinde buna karşılık gelebilecek bir anlamı vardır; ama onun dış dünyada karşılık gelebilecek bir nesnesi bulunmadığından hakikati yoktur.

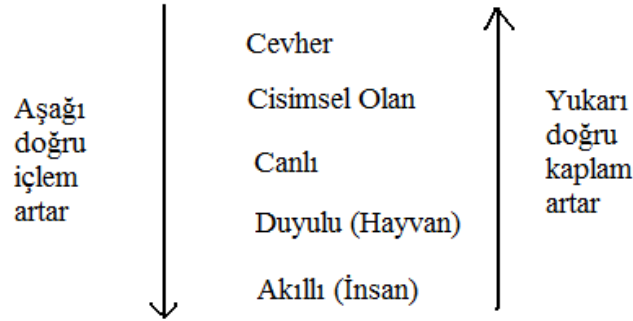
Eğer hakikati olan bir kavramı, temel nitelikleriyle belirtip onu, diğerlerinden ayırırsak, buna hüviyet (kimlik) denir; “şu kalem”, “İstanbul Üniversitesi öğrencisi” gibi. Hüviyet, bir kavramın kime işaret ettiğini belirli bir biçimde ifade eder.

### 5. 2. Kaplam ve İçlem

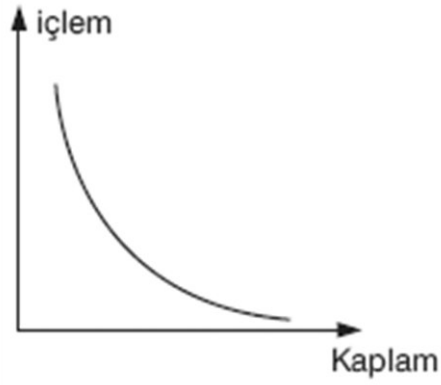
Bir kavramın içine aldığı, kapsadığı ve gösterdiği nesne ve varlıkların toplamına, o kavramın kaplamı denir. Mesela, “ağaç” kavramı, “meşe”, “çam”, “çınar”, “selvi” vb. fertleri

gösterir. Bütün bunlar, “ağaç” kavramının kaplamını oluşturur. Bir kavramın içine aldığı nesnelere ortak özellikleri ve nitelikleri ise, o kavramın içlemini oluşturur. Bir başka ifadeyle bir kavramın işaret edip gösterdiği ortak özellikler toplamına o kavramın içlemi denilir. Mesela “üremek”, “beslenmek”, “büyümek”, “hareket etmek” gibi vasıflar, “canlı” kavramının içlemini oluşturur. Çünkü “canlı” denildiğinde, canlılara özgü olan bütün bu ortak nitelikler, bu kavramda yer almaktadır. Esasen bir kavramın içlemini belirlemek, o kavramın anlamını belirlemekten geçer.

Kaplam ve içlem şöyle bir şemayla da gösterilebilir:



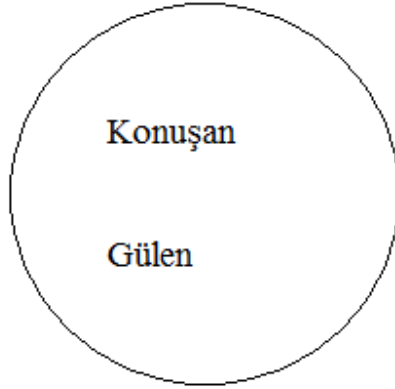
İçlem ve kaplam arasında ters orantı vardır. Yani bir kavramın ya da terimin içlemi çoğalınca kaplamı azalır, kaplamı çoğalınca da içlemi azalır. Mesela, bitki kavramından canlı kavramına çıkıldıkça kaplam artar, içlem azalır. Çünkü canlı kavramı, bitki yanında hayvan ve insanı da içine alır. Canlı kavramından bitki kavramına inerken de içlem artar, kaplam azalır. Çünkü bitkinin sahip olduğu özellikler, canlı kavramının sahip olduğu özelliklerden daha fazladır. Bir başka ifadeyle canlı kavramı, bitki kavramının bütün özelliklerini içermez. Ama bitki kavramı, canlı kavramının özelliklerini içerdiği gibi bunlara ilave bir takım özellikler de içerir.



## 5.3 KAVRAMLAR ARASI İLİŞKİLER

### 5.3.1. Eşitlik

Eğer iki kavramdan her biri diğerinin bütün bireylerini içine alıyorsa, bu iki kavram arasında eşitlik (müsâvât) ilişkisi var demektir; konuşan ile gülen, akıllı ile düşünen ve havlayan ile köpek kavramları arasındaki ilişki gibi.



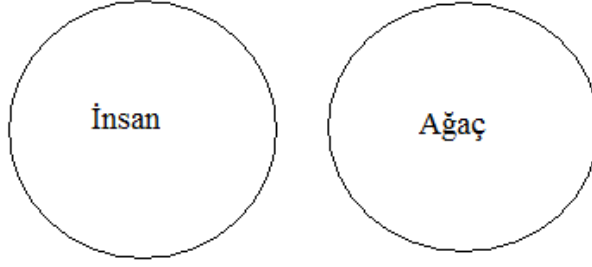
Her konuşan, gülendir.

Her gülen, konuşandır.

Konuşan ve gülen kavramlarının her ikisi de insana özgü nitelikler olup konuşan ile gülen kavramları birbiriyle örtüşmektedir. Bu sebeple de aralarında eşitlik ilişkisi vardır.

### 5.3.2. Ayrılık

İki kavramdan her biri, diğzerinin hiçbir ferdini içine almazsa aralarında ayrılık (mübâyenet) vardır; insan ile ağaç, taş ile serçe ve kalem ile kağıt kavramları arasındaki ayrılıkta olduğu gibi.



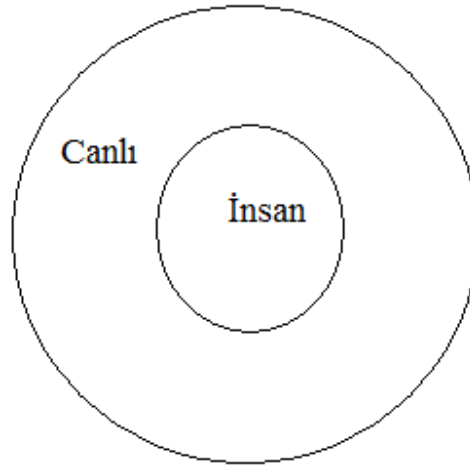
Hiçbir insan, ağaç değildir.

Hiçbir ağaç, insan değildir.

İnsan kavramının hiçbir ferdi ağaç kavramının içine, ağaç kavramının hiçbir ferdi de insan kavramının içerisinde yer almaz. Aralarında tam bir ayrılık durumu söz konusudur.

### 5.3.3. Tam-girişimlilik

İki kavramdan sadece biri, diğerinin bütün bireylerini içine alıp kapsıyorsa, aralarındaki ilişki tam-girişimlilik adını alır; canlı ve insan kavramları arasındaki ilişkide olduğu gibi.

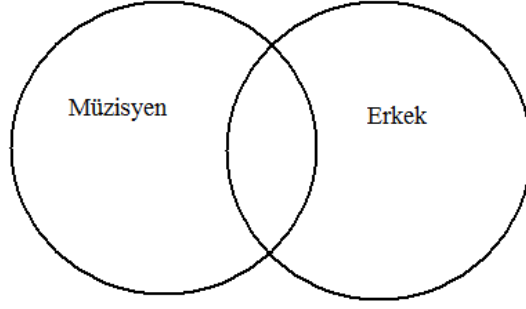


Her insan, canlıdır.

Bazı canlılar, insandır.

### 5.3.4. Eksik-girişimlilik

İki kavramdan her biri, diğerinin sadece bazı fertlerini kapsarsa, aralarındaki ilişki eksik-girişimlilik adını alır; müzisyen ile erkek, iki ayaklı ile hayvan gibi.



Bazı müzişyenler, erkektir.

Bazı erkekler, müzişyendir.

### **Bu Bölümde Ne Öğrendik?**

Bu derste; Görüldüğü üzere tümel bir kavramın, zihin dışındaki bireylerinin değil de yalnızca zihindeki bireylerinin yapısı ve anlamı dikkate alındığında buna mâhiyet denir. Mahiyetin zihin dışındaki bireyleri dikkate alındığında, mesela “insan”ın zihin dışındaki bireylere delaleti dikkate alındığında bu onun hakikatidir (gerçeklik).

Eğer hakikati olan bir kavramı, temel nitelikleriyle belirtip onu, diğerlerinden ayırırsak, buna hüviyet (kimlik) denir.

Kavramlar arası ilişkiler ise dört türdür: (a) Eşitlik, (b) Ayrılık, (c) Eksik girişimlilik, (d) Tam girişimlilik.

### **6. Bölümde Neler Öğreneceğiz?**

Bu bölümde BeşTümel ilgili şu görüşler belirginleştirilecek öğrenilecektir: Kavramların en geneli beş tümeldir. Bunlardan cins, ortak özellikleri olan genel kavramları içeren tümel kavrama denir.

Tür ise cinsin altında yer alan ve gerçekliği bakımından bağlı bulunduğu cinsle kısmen özdeş olan genel kavramdır.

Ayrım, cinsleri ve türleri birbirinden ayıran temel özelliklere ve niteliklere denir.

Hassa, bir türe ait olan ve zorunlu bir biçimde ayırımdan neşet eden niteliklerdir; insan için gülme niteliği gibi.

İlinti ise belirli bir türe ait olmayıp çeşitli türlere ilişebilen niteliklerdir.

<b>Konu</b>	<b>Kazanım</b>	<b>Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği</b>
Beş Tümel	Beş Tümelin kullanımını öğrenmek,	Beş Tümel gösterilerek, mantıktaki yeri belirgin kılınacaktır.



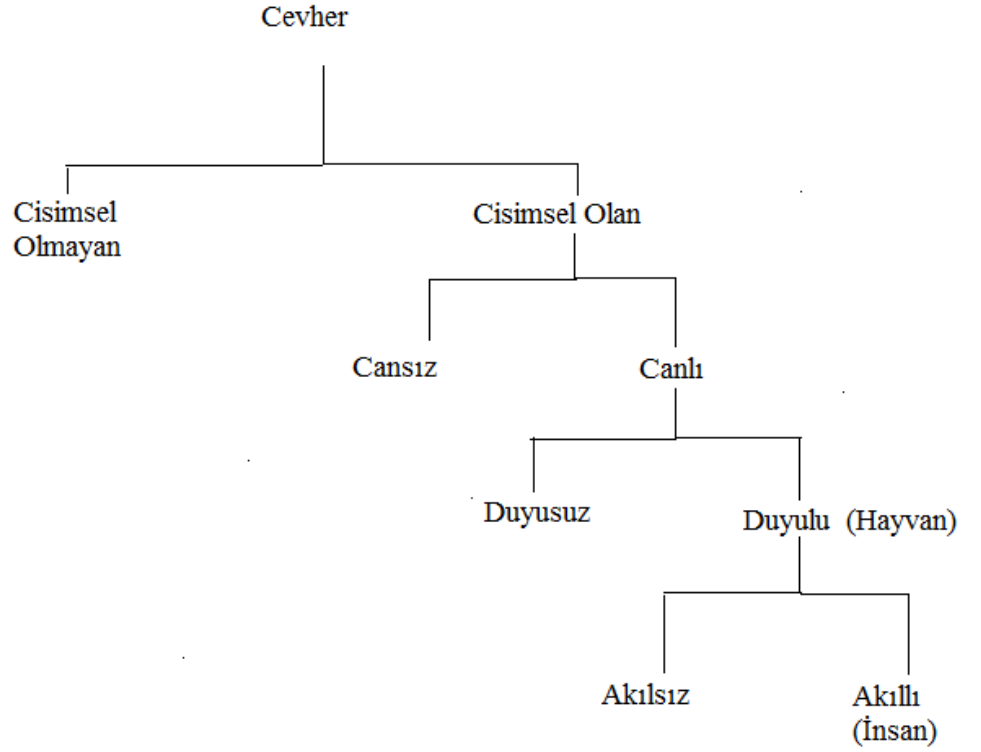
## ANAHTAR KAVRAMLAR

- BeşTümel

## 6. BEŞ TÜMEL

Porphyrios, Aristoteles'in mantık kitaplarına *Isagoji* adında bir giriş yazmış ve burada o, İslâm dünyasındaki özellikle İbn Sînâ sonrası mantık geleneği üzerinde oldukça etkili olan beş tümeli işlemiştir.

Beş tümelin daha iyi anlaşılabilmesi için Porphyrios Ağacı denilen aşağıdaki şemayı incelemek yararlı olacaktır.



Kavramların en geneli olan beş tümel şunlardır:

**1. Cins.**

**2. Tür (nev').**

**3. Ayırım (fasl).**

**4. Hassa (Özgülük).**

**5. İlinti.**

Şimdi bunları tek tek ele alalım.

## **6. 1. Cins**

Ortak özellikleri olan genel kavramları içeren tümel kavrama cins denir. Şöyle de tanımlanabilir: Gerçeklikleri farklı olan şeyler hakkında “Bunlar nedir?” diye sorulduğunda verilen cevapta söylenendir. Mesela, kuş, at, kelebek gibi farklı gerçeklikleri olanlar hakkında “Bunlar nedir?” diye sorulduğunda verilen cevap cinsi oluşturur. Burada cevap, “hayvan”dır ve “hayvan” cinstir. Çünkü bu kavram (hayvan), altında sıralanan türlerde ortak olan ve onlara yüklenebilen özelliği ifade etmektedir. Cins, anlaşılacağı üzere altında türlerin sıralandığı şeydir. Bu örnekte, kuş, at ve kelebek, hayvan cinsinin türlerini oluşturmaktadır.

Cins, yakın cins ve uzak cins olmak üzere ikiye ayrılır. Bir türün hemen üstünde bulunan cinse, yakın cins; onun üstündekilere de uzak cins denir. Mesela yukarıdaki şemaya göre insanın yakın cinsi, hayvan; uzak cinsi ise, canlı, cisimsel olan ve cevherdir.

Cinsler, kendi aralarında derecelere de sahiptir. En üstte bulunan cinse, üstün cins; altında başka cins bulunmayana aşağı cins; her ikisi arasında bulunanlara da orta cins denilir. Yukarıdaki şemaya göre cevher, üstün cins; hayvan, aşağı cins; diğerleri de orta cinstir.

## 6. 2. Tür

Cinsin altında yer alan ve gerçekliği bakımından bağlı bulunduğu cinsle kısmen özdeş olan genel kavramdır. Tür, gerçeklikleri bir ve aynı olan nesnelere “Bunlar nedir?” diye sorulduğunda verilen cevapta söylenendir. Mesela, Ahmet, Ayşe, Ali, Fatma ve benzerlerine bu soru sorulduğunda verilen cevap, bunların “insan” olduğudur. İşte burada insan, türü oluşturmaktadır. Dikkat edilirse, Ahmet, Ayşe, Ali ve Fatma aynı gerçekliğe, yani hakikate sahiptir ve bunları bağlandığı ortak terim “insan”dır. Tür, cinsten daha dar bir sınıfı temsil etmekte ve cinsin kapsamına dâhil olmaktadır. Tür de, yakın tür ve uzak tür olmak üzere iki kısma ayrılır.

Bir cinsin doğrudan doğruya ilişkide olduğu tür, onun yakın türü; araya giren türler vasıtasıyla bağlandığı tür de uzak türüdür. Mesela bitki, çiçek ve gülü ele alalım. Burada bitki cinsi, çiçek türü belirtir. Ancak çiçek, güle nispetle cinsi, bitkiye nispetle türü oluşturur. Bitkiye nispetle gül uzak türü, çiçek ise yakın türü teşkil eder.

Ayrıca tür, özel tür ve görelî tür diye ikiye ayrılır. Gerçek tür de denilen özel tür, türlere bölünmeyen türe denir. Tür olmakla birlikte cins de olabilene görelî tür denir. Yukarıdaki

şemada insan özel türdür. Çünkü altında başka tür yoktur. Canlı ise görelî türdür. Zira cins de olabilmektedir.

### **6. 3. Ayırım**

Cinsleri ve türleri birbirinden ayıran temel özelliklere ve niteliklere ayırım denir. Mesela insan türünü, diğer canlılardan ayıran temel özelliği onun “düşünen/akıllı” olmasıdır. Burada “düşünen” kavramı, insanı diğer canlılardan ayırdığı için onun ayırımını oluşturur. Cins ve tür gibi ayırım da, yakın ayırım ve uzak ayırım olmak üzere ikiye ayrılır. Eğer bir türü, yakın cinsindeki ortaklarından ayırıyorsa, yakın ayırım; uzak cinsindeki ortaklarından ayırıyorsa uzak ayırım olur. Mesela “düşünen” niteliği, insanı hayvan cinsini diğer türlerden ayırdığı için insanın yakın ayırımıdır. Oysa beslenmek, insanı beslenmeyen bütün varlıklardan ayırdığı için insanın uzak ayırımıdır.

### **6. 4. Hassa**

Bir türe ait olan ve zorunlu bir biçimde ayırımdan neşet eden niteliktir; insan için gülme niteliği gibi.

### **6. 5. İlinti**

Belirli bir türe ait olmayıp çeşitli türlere ilişebilen niteliktir; uyumak gibi. Anlaşılacağı üzere, uyumak, sadece insan türüne ait bir ilinti değil, diğer canlıların da sahip olabildiği bir vasıftır. Bu vasıf canlı türlerinde ortak bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır.

## **Bu Bölümde Ne Öğrendik?**

Bu derste BeşTümel tanıtıldı: Porphyrios, Aristoteles'in mantık kitaplarına *Isagoji* adında bir giriş yazmış ve burada o, İslâm dünyasındaki özellikle İbn Sînâ sonrası mantık geleneği üzerinde oldukça etkili olan beş tümeli işlemiştir.

Kavramların en geneli olan beş tümel şunlardır:

1. Cins.
2. Tür (nev').
3. Ayırım (fasl).
4. Hassa (Özgülük).
5. İlinti.

## 7. Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu bölümde mantık açısından oldukça önemli tanım konusu ele alınacak: Tanım, bir kavramın ne olduğunun açıklanması ve belirtilmesidir. Bir tanım, ancak önerme ile yapılabilir. Tek bir kavram, bir başka kavramı tanımlayamaz.

Beş tümele göre tanım çeşitleri şunlardır:

1. Tam Özsel Tanım (Hadd-ı tām): Bir şeyin yakın cinsi ile yakın ayırımından yapılan tanımdır.

2. Eksik Özsel Tanım (Hadd-ı nâkıs): Bir şeyin uzak cinsi ile yakın ayırımından yapılan tanımdır.

3. Tam İlintisel Tanım (Resm-i tām): Bir şeyin yakın cinsi ile hassasından yapılan tanımdır.

4. Eksik İlintisel Tanım (Resm-i nâkıs): Bir şeyin uzak cinsi ile ilintisinden yapılan tanımdır.

Tanımlanan dikkate alındığında tanımlar ikiye ayrılır:

1. Nesne Tanımı: Hem mâhiyeti hem hakikati olan nesnelere, yani gerçek varlıkları konu alan tanımdır.

2. Ad Tanımı: Mâhiyeti olup da dış dünyada bir gerçekliği olmayan zihinsel varlıkları konu alan tanımdır.

Tanımın tamamlayıcısı olan bölme ise, kaplamını dikkate almak suretiyle bir bütünü bölümlere ayırmaktır. Tanım gibi, bölme de bir şeyi belirtmeyi, onu açığa çıkartmayı amaçlar.

Bölme iki türlüdür:

1. Tümün (Küll) Parçalarına (Cüzlerine) Bölünmesi
2. Tümelin (Küllî) Tikellerine (Cüziyyâtına) Bölünmesi



<b>Konu</b>	<b>Kazanım</b>	<b>Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği</b>
tanım	Tanım konusunu mantık açısından önemini tespit etmek. Tanımlamanın önemini farkedebilmek.	Tanımın tanımı, tanımlanamaz ile olan ilişkisi ortaya konarak gösterilerek,

#### ANAHTAR KAVRAMLAR

- Tanımın tanımı
- tanımlanamazlar

## 7. TANIM

### 7.1. Tanımın Tanımı

Bir şeyi bilmemizi sağlayan tanım, bir kavramın ne olduğunun açıklanması ve belirtilmesidir. Bir başka ifadeyle, bir kavrama yüklenebilecek temel özellikleri, onu o yapan özsel nitelikleri dil yoluyla ifade etmedir. Aristoteles'e göre tanım, özün ortaya konmasıdır. Mesela "İnsan nedir?" sorusu, ancak "insan"ın tanımlanmasıyla cevaplandırılabilir. "İnsan, düşünen canlıdır (hayvan)" dediğimizde onu tanımlamış oluruz, yani onun ne olduğunu, özünü ve özsel niteliklerini belirtmiş oluruz. Böylece yaptığımız tanım sayesinde, biz, insanın ne olduğunu bilmiş oluruz.

İbn Sînâ da tanımın, mâhiyeti, yani bir şeyin neliğini gösteren söz olduğunu düşünür. Ona göre bir tanım, bir nesnenin zâtını kuran şeylerin hepsini ortaya koyar.

Mantıkta, bir şeyin birden çok tanımının olması mümkün değildir. Eğer bir şeyin birden çok tanımı varsa, mantıksal açıdan bunların hepsinin tam veya doğru olması söz konusu değildir. Zira aşağıda görüleceği üzere, hakiki bir tanımın yapılabilmesi için mutlaka belirli kural ve şartlara riayet gerekir.

Bir tanım, ancak önerme ile yapılabilir. Tek bir kavram, bir başka kavramı tanımlayamaz. Aynı şekilde bir kavramın karşıtının tanımlanması suretiyle de tanım yapılamaz.

Tanımda şu iki temel unsur yer alır:

**1. Tanımlanan** (mesela insan)

**2. Tanımlayan** (mesela düşünen canlı).

## 7.2. Beş Tümele Göre Tanım Çeşitleri

### 7.2.1. Tam Özsel Tanım (Hadd-ı tām):

Bir şeyin yakın cinsi ile yakın ayırımından yapılan tanımdır; “insan, düşünen canlıdır (hayvan)”, “kuş, uçan canlıdır” örneklerinde olduğu gibi. Burada, insanın tanımında geçen “canlı”, insanın yakın cinsini; “düşünen” ise, yakın ayırımını oluşturur. Böyle bir tanım, tanımlananın yerini açıkça belirtip diğerlerinden tam manasıyla ayırır. Bu sebeple en doğru ve ideal tanım, bu şekilde yapılan tanımdır.

### 7.2.2. Eksik Özsel Tanım (Hadd-ı nâkıs):

Bir şeyin uzak cinsi ile yakın ayırımından yapılan tanımdır; “insan, düşünen cisimdir”; “kuş, uçan cisimdir” örneklerinde olduğu gibi. Burada, insanın tanımında geçen “cisim”, uzak cinsi; düşünen ise, yakın ayırımını oluşturur.

### 7.2.3. Tam İlintisel Tanım (Resm-i tām):

Bir şeyin yakın cinsi ile hassasından yapılan tanımdır; “insan, gülücü canlıdır”; “kuş, ötücü omurgalıdır” örneklerinde olduğu gibi. Burada, insanın tanımında geçen “canlı”, insanın yakın cinsini; “gülücü” ise, hassasını oluşturur.

#### **7.2.4. Eksik İlintisel Tanım (Resm-i nâkıs):**

Bir şeyin uzak cinsi ile ilintisinden yapılan tanımdır; “insan, uyuyan cisimdir”; “kuş, üreyen cisimdir” örneklerinde olduğu gibi. Burada, insanın tanımında geçen “cisim”, insanın uzak cinsini; “uyuyan” ise, ilintisini oluşturur.

### **7.3. Tanımlanana Göre Tanım Çeşitleri**

Tanımlanan dikkate alındığında tanımlar ikiye ayrılır:

#### **1. Nesne Tanımı:**

Hem mâhiyeti hem hakikati olan nesnelere, yani gerçek varlıkları konu alan tanımdır. İnsan, kalem, yıldız, elma ve benzerleri gibi dış dünyada, yani zihnimizin dışında bir gerçekliği olan varlıklara ilişkin yapılan tanımlardır. Burada tanım, bir keyfiliği barındırmaz. Aksine dış dünyadaki varlıklar ya da nesnelere dikkate alınarak yapılır. Bu bakımdan bunlar, gerçek tanımdır. Zira burada dış dünyada varolan bir nesnenin mâhiyeti belirtildiğinden ve bu mâhiyet de bize bağlı olmadığından burada bir keyfilik söz konusu değildir.

#### **2. Ad Tanımı:**

Mâhiyeti olup da dış dünyada bir gerçekliği olmayan zihinsel varlıkları konu alan tanımdır. “Dev”, “denizkızı”, “ankakuşu”, “Kafdağı” gibi sadece zihnimizde bir varlığı ve mâhiyeti olup da dış dünyada bir gerçekliği olmayan nesnelere tanımıdır. Bu tanımda, bu adların anlamını açıklama söz konusudur. Bu da tanımı yapana bağlı olduğundan keyfi ve uzlaşımaldır. Bu tanımı yaparken, bu zihinsel varlıkların gerçekte ne olduğunu araştırma ve inceleme söz konusu değildir, dolayısıyla bize, yani tanımlayana bağlı bir tanım söz konusudur.

## 7.4. Tanımın Şartları

Bir şeyin tanımını gelişi güzel yapılmaz. Tanımını yaparken gözetilmesi gereken bir takım şartlar ve kurallar vardır. Tam ve mükemmel bir tanım için şu hususlara dikkat edilmesi gerekir:

1. Tanım tam olmalı, yani tanımını yapılan şeyin bütün fertleri o tanım içerisinde yer almalı, tanımlanana dâhil olmayanlar da bu tanımın dışında kalmalıdır. Bu İslâm mantıkçıları tarafından şöyle dile getirilir: Tarif, efrâdını câmi, ağıyârını mâni olmalıdır. Batı mantıkçıları da benzer bir vurgu yapmışlar ve “tanım, tanımını yapılanın tümüne ve yalnız ona uygun olmalıdır” demişlerdir.

2. Bir şey, anlamı daha kapalı ve belirsiz olan bir şeyle tanımlanmamalıdır. Tanımlayıcı unsur, tanımlanandan daha açık olmalıdır. Bir başka ifadeyle tanım, anlamı açık ve belirgin kelimelerle yapılmalıdır.

3. Tanımda kısır döngü olmamalıdır. Bir başka ifadeyle, bir şeyi, bilinmesi kendisine bağlı bir başka şeyle tanımlamamalıdır. Mesela “Yargı, iki kavram arasında bağ kurmaktır” diye tanımladıktan sonra, kavramı da “kavram, yargının bir bölümüdür” diye tanımlamak kısır döngüdür. Çünkü bu durumda yargının tanımı kavrama, kavramın tanımı da yargıya dayandırılmış olur ve bu sonuç vermez.

## 7.5. Tanımlanamazlar

Her şeyi tanımlamak mümkün değildir. Zira bazı şeylerin kapsamı belirlenebilse de içlemini belirlemek imkânsızdır. Tanımlanamazları şöyle sıralayabiliriz:

### **1. Duyu deneyimleri:**

Renkler, sesler, tatlar gibi doğrudan elde edilen duyu deneyimleri tanımlanamazdır. Nitekim doğuştan kör olan bir kimseye mavi rengi tanımlamak mümkün değildir. Bunu bilmek için doğrudan doğruya idrak etmek gerekir.

### **2. Duygular:**

Aşk, kin, öfke, sevinç gibi duygular tanımlanamaz. Bunlar ancak yaşanarak bilinip idrak edilebilir.

### **3. Üstün cinsler:**

“Varlık” kavramı gibi son derece genel olan ve üstünde tanımın yapılabilmesi için gerekli olan bir cinsi bulunmayanlar tanımlanamaz. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bir şeyin tanımlanabilmesi için onun yakın cinsini ve yakın ayırımını ortaya koymak gerekir. Oysa varlık gibi bir kavramın yakın cinsi, yani altında yer alabileceği bir üst kavramı bulunmadığından tanımı söz konusu olamaz.

## **7.6. Bölme**

Tanımın tamamlayıcısı olan bölme, kaplamasını dikkate almak suretiyle bir bütünü bölümlere ayırmaktır. Tanım gibi, bölme de bir şeyi belirtmeyi, onu açığa çıkartmayı amaçlar.

Bölme iki türdür:

### **7.6.1. Tümün (Küll) Parçalarına (Cüzlerine) Bölünmesi:**

Mesela “su”yun “oksijen” ve “hidrojen”e bölünmesi böyledir. Burada bütünü oluşturan farklı unsurlara bölme söz konusudur. Dolayısıyla bu tür bir bölme işleminde “oksijen”in suyun bir türü olmadığına dikkat etmek gerekir.

### **7.6.2. Tümelin (Küllî) Tikellerine (Cüziyyâtına) Bölünmesi:**

Mesela “insan” kavramını, Ayşe, Fatih, Ali, Rukiye gibi tek tek insan fertlerine bölünmesi böyledir. Burada tümelin içerisinde yer alan aynı temel özelliklere sahip tikeller söz konusudur. Burada bölünenle (insan), bölümler, birbirinden ayrı şeyler olmayıp bir homojenlik durumu göstermektedir. Bir başka ifade ile aynı cinse ait nesnelerin bireylerinin gösterilmesi söz konusudur. Bundan dolayıdır ki, mantıkta asıl bölme budur. Çizginin, doğru çizgi ve eğri çizgi diye ikiye bölünmesi bu anlamdaki bölmeye bir diğer örnektir.

Bölmenin de bir takım şartları vardır. Öncelikle bölme, tam olmalı, bölünenin kaplamına giren hiçbir şey dışarıda kalmamalıdır. Mesela “sayı ya tek ya da çift olur” dendiğinde tam bir bölme yapılmış olur. Ayrıca bölmede, bölümlerden biri, bölünenin aynı veya ona aykırı olmamalıdır. Mesela çizgi ya doğru çizgidir veya eğri çizgidir denildiğinde bu doğru bir bölmedir. Fakat çizgi ya doğrudur ya da dairedir dendiğinde veya çizgi ya çizgidir ya da eğri çizgidir denildiğinde bu bölmeler yanlıştır. Çünkü bu tür bir bölmede ya bölünene aykırılık ya da bölünene eşit parçalar vardır.

## **Bu Bölümde Ne Öğrendik?**

Bu derste tanım konusu tanıtıldı:

Tanım, bir kavramın ne olduğunun açıklanması ve belirtilmesidir. Aristoteles'e göre tanım, özün ortaya konmasıdır. Mesela "İnsan nedir?" sorusu, ancak "insan"ın tanımlanmasıyla cevaplandırılabilir.

Bir şeyin tanımını gelişi güzel yapılmaz. Tanımını yaparken gözetilmesi gereken bir takım şartlar ve kurallar vardır. Tam ve mükemmel bir tanım için şu hususlara dikkat edilmesi gerekir:

1. Tanım tam olmalı, yani tanımını yapılan şeyin bütün fertleri o tanım içerisinde yer almalı, tanımlanana dâhil olmayanlar da bu tanımın dışında kalmalıdır.
2. Bir şey, anlamı daha kapalı ve belirsiz olan bir şeyle tanımlanmamalıdır.
3. Tanımda kısır döngü olmamalıdır. Bir başka ifadeyle, bir şeyi, bilinmesi kendisine bağlı bir başka şeyle tanımlamamalıdır.

Her şeyi tanımlamak mümkün değildir. Zira bazı şeylerin kapsamı belirlenebilse de işlemi belirlemek imkânsızdır. Tanımlanamazları şöyle sıralayabiliriz:

1. Duyu deneyimleri
2. Duygular
3. Üstün cinsler



## 8. Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Dilde ifade edilen hükme (yargı), önerme denir. Bir önermenin önerme olabilmesi için mutlaka onun doğru olması, yani gerçeğe uygun olması zorunlu değildir. Önemli olan doğru ya da yanlış denilebilmesi, yoksa doğru olması değildir.

Bir önerme şu üç unsurdan oluşur:

1. Konu (Mevzû).
2. Yüklem (Mahmûl)
3. Bağ (Râbıt)

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde
------	---------	----------------------

		<b>edileceği veya geliştirileceği</b>
<b>Önermenin yapısı</b>	<b>Önermenin unsurları öğrenilecek</b>	Yargının kurgulanmasıya ilgili temel unsurlar ele alınacak ve kullanımı üzerinde durulacaktır.

## ANAHTAR KAVRAMLAR

- Önerme/kaziyye
- Yargı
- İddia

## 8. ÖNERMELER

### 8.1. Önermenin Tanımı

Dilde ifade edilen hükme (yargı), önerme denir. Zihinde gerçekleştirilen hüküm (yargı) ise, iki fikir arasında, bir fikri diğerinde doğrulamak/evetlemek ya da red etmek/değillemek suretiyle, bir ilişki kurmaktır. Bir başka ifadeyle hüküm, zihnin, belirli bir içeriği bir şey hakkında doğrulaması ya da red etmesidir.

Mesela, “Kalem beyazdır”, bir hükümdür. Burada “kalem” ve “beyaz” kavramları arasında doğrulamaya dayalı bir ilişki kurulmuştur. Yani “beyaz”, “kalem” hakkında olumlanmıştır. İşte böyle bir ilişki onun bir hüküm olduğunu göstermektedir. Zihnimizde varmış olduğumuz bu hükmü dil ile ifade ettiğimizde, bu önerme olur.

“Kalem beyaz değildir” için de bu söylediklerimiz aynen geçerlidir. Bir farkla ki, burada “beyaz”, “kalem” hakkında olumlanmamış, yani değillenmiş ve reddedilmiştir. Ama bu durum onun bir önerme olmasını engellememektedir.

Anlaşılabacağı üzere önerme, bir cümledir. Fakat bütün cümleler önerme değildir. Bir cümlenin önerme olabilmesi için o cümlenin, doğru ya da yanlış değerlerini alabilmesi gerekir. Mesela “Hava güneşlidir” cümlesi, bir önermedir. Çünkü bu cümle hakkında “doğru” ya da “yanlış” diyebiliriz. Bir başka ifadeyle, bu cümleye doğruluk ya da yanlışlık atfedebiliriz.

“Hava güneşli değildir” de bir önermedir. Zira bu cümle hakkında da doğru ya da yanlış diyebilme imkanımız vardır. Esasen bir önermenin hüküm içermiş olması, onun doğruluk ve yanlışlık değerlerinden birini alabilmesini mümkün kılmaktadır.

Buradan çıkan sonuç, doğru ya da yanlış olabilen cümlelerin önerme olduğu; doğru ya da yanlış değerleri alamayan cümlelerin ise, önerme olamayacaklarıdır.

Aristoteles önermeyi, “bir şey hakkında bir şeyi tasdik veya inkar eden söz” olarak tanımlar. Önerme şöyle de tanımlanmıştır: “Bir sözdür ki, onu söyleyene bu sözünde doğrudur ya da yanlıştır demek mümkün olur”.

Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus, bir önermenin önerme olabilmesi için mutlaka onun doğru olmasının, yani gerçeğe uygun olmasının zorunlu olmadığıdır. Önemli olan doğru ya da yanlış denilebilmesi, yoksa doğru olması değildir. Bu nedenle, mesela “İki, tek sayıdır” gibi bir cümle, önermedir.

Önerme olmayan cümleleri şöyle sıralayabiliriz:

- 1. Emir cümlesi (“Kitabı yerine koy”, gibi).**
- 2. Dilek/istek/dua cümlesi (“Herkes düşünebilse”, gibi).**
- 3. Soru cümlesi (“Felsefe nedir?”, gibi).**
- 4. Ünlem cümlesi (“Vay canına!”, gibi).**

Bu tür cümleler, doğru ya da yanlış değerleri alamadığından, yani iki fikir arasında olumlamaya ya da değillemeye dayalı bir ilişki göstermediğinden, bunlar, cümle olmakla birlikte önerme değildirler.

O halde önerme şu özelliklere sahip olmalıdır:

1. Anlamalı bir cümle olmalıdır. Eğer herhangi bir cümle, bir anlam ifade etmiyorsa, daha baştan önerme olma özelliğini kaybeder. Mesela, “kitap yarın ortada geçmiş kullanım” gibi bir söz yığını önerme olamaz.

2. En az bir hüküm bildirmelidir.

3. Doğru ya da yanlış değerleri alabilmelidir.

4. (Bir şey hakkında bir haber ya da) bilgi vermelidir.

Aşağıda yer alan cümleler, önerme örnekleridir:

Bugün hava bulutludur.

Murat 40 yaşındadır.

Tanrı âdildir.

3 tek sayıdır.

Bir hafta yedi gündür.

Bu fotoğraf güzeldir.

Altın değerli bir madendir.

## 8. 2. Önermenin Unsurları

Bir önerme şu üç unsurdan oluşur:

1. **Konu (Mevzû).** Buna, kendisi hakkında hüküm verilen de denir (mahkûmun ‘aleyh).

**2. Yüklem (Mahmûl).** Buna kendisiyle hüküm verilen de denir (mahkûmun bihi).

**3. Baē (Rbıt).** Bu ise, konu ile yüklem arasındaki iliēkiyi saēlayan ektir.

Bu üç unsuru, Şu rnek önermede görebiliriz: “Ali alıēkandır”. Burada “Ali”, konu; “alıēkan”, yüklem; “dır” ise, baēdır.

Anlaēılacaēı üzere bir önermede “iki taraf” vardır: Bu taraflardan biri konu, yani kendisine yüklenen; diēeri ise, yüklem, yani konuya “yüklenilen” özellik ya da nitelik. Bu iki tarafı birbirine baēlayan ise, baēdır.

### **Bu Bölümde Ne ērendik?**

Bu derste mantık açısından yargı ele alındı.

Hüküm, zihnin, belirli bir ieriēi bir Şey hakkında doērulaması ya da red etmesidir. Önerme, bir cümledir. Fakat bütün cümleler önerme deēildir. “Hava gneēli deēildir” bir önermedir. Zira bu cümle hakkında da doēru ya da yanlıē diyebilme imknımız vardır.

Önerme Şu özelliklere sahip olmalıdır:

1. Anlamlı bir cümle olmalıdır. Eēer herhangi bir cümle, bir anlam ifade etmiyorsa, daha baētan önerme olma zelliēini kaybeder. Mesela, “kitap yarın ortada gemiē kullanım” gibi bir söz .yıēını önerme olamaz.

2. En az bir hüküm bildirmelidir.

3. Doēru ya da yanlıē deēerleri alabilmelidir.

4. (Bir Şey hakkında bir haber ya da) bilgi vermelidir.

## 9. Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Nitelikleri bakımından önermeler, iki türdür:

1. Olumlu Önermeler
2. Olumsuz önermeler

Yapı ve kuruluşları bakımından önermeler basit ve bileşik olmak üzere iki kısma bölünmektedir.

### 1. Basit Önermeler (Hamlî/Yüklemli/Kategorik)

Basit önermeler de niceliklerine göre üç kısma ayrılır:

1.a. Tümel (Küllî) Önerme: Önermede konu tümel ise, tümel önerme olur; “Bütün insanlar ölümlüdür”, “Hiçbir insan mükemmel değildir” gibi.

1.b. Tikel (Cüz’î) Önerme: Önermede konu tikel ise, tikel önerme olur; “Bazı insanlar, zengindir”, “Kimi zenginler cömert değildir” gibi.

1.c. Tekil (Ferdî/Şahsî/Mahsûs) Önerme: Önermede konu tekil, yani tek bir ferdi işaret ediyor ise, tekil önerme olur; “Ahmet zengindir”, “Ayşe zekidir” gibi.

### 2. Bileşik Önermeler:

#### 2.a. Şartlı (Koşullu) Önermeler

##### 2.a.a. Bitişik (Muttasıl) Şartlı Önermeler

##### 2.a.b. Ayrık (Munfasıl) Şartlı Önermeler



Kiplik, bir önermenin gösterdiği şeyin yalın/arı (assertorik), zorunlu (apodiktik) ya da mümkün (problematik) olup olmaması halidir. Bir önermenin kipliği, önerme içerisinde geçen bir kelimedenden, zarftan, sıfattan ya da yüklemden anlaşılabilir.

<b>Konu</b>	<b>Kazanım</b>	<b>Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği</b>
Önerme Çeşitleri	Önerme çeşitlerini öğrenmek	Önerme çeşitleri gösterilerek, hükümlerin nasıl kullanıldığı daha anlamlı kılınacaktır.

## ANAHTAR KAVRAMLAR

- Olumlu Önergeler
- Olumsuz Önergeler
- Basit önergeler
- Bileşik Önergeler

## 9. ÖNERME TÜRLERİ

### 9.1. Niteliklerine Göre Önerme Türleri

Nitelikleri bakımından önermeler, iki türdür:

#### 1. Olumlu Önermeler:

Yüklemde bildirilen özelliğin ya da niteliğin konuda bulunduğu onaylandığı önermelerdir; “Pencere açıktır” önermesi gibi. Burada “açık”lığın konuda, yani pencerede bulunduğu onaylanmaktadır.

#### 2. Olumsuz önermeler:

Yüklemde bildirilen özelliğin ya da niteliğin konuda bulunduğu reddedildiği, değillendiği önermelerdir; “Kalem kırmızı değildir” önermesi gibi. Burada “kırmızı” niteliğinin konuda, yani kalemde bulunduğu “değil” eki ile değillenmiş ve reddedilmiştir.

Örnek:

Hava sıcaktır → Hava sıcak değildir.

Ekmek tazedir → Ekmek taze değildir.

Bu yol uzundur → Bu yol uzun değildir.

Hayat kısadır → Hayat kısa değildir.

Anlaşılabacağı üzere olumlu önermelerde “iki taraf” (konu ve yüklem) birbirine yaklaştırılmışken olumsuz önermelerde iki taraf birbirinden uzaklaştırılmıştır.

## **9.2. Yapılarına Göre Önerme Türleri**

Yapı ve kuruluşları bakımından önermeler basit ve bileşik olmak üzere iki kısma bölünmektedir.

### **9.2.1. Basit Önermeler (Hamli/Yüklemli/Kategorik):**

Bir konu, bir yüklem ve bağdan oluşan önermelerdir; “Tanrı âlimdir” gibi.

Basit önermeler de niceliklerine göre üç kısma ayrılır:

#### **1.a. Tümel (Küllî) Önerme:**

Önermede konu tümel ise, tümel önerme olur; “Bütün insanlar ölümlüdür”, “Hiçbir insan mükemmel değildir” gibi.

#### **1.b. Tikel (Cüz’î) Önerme:**

Önermede konu tikel ise, tikel önerme olur; “Bazı insanlar, zengindir”, “Kimi zenginler cömert değildir” gibi.

### **1.c. Tekil (Ferdî/Şahsî/Mahsûs) Önerme:**

Önermede konu tekil, yani tek bir ferdi işaret ediyor ise, tekil önerme olur; “Ahmet zengindir”, “Ayşe zekidir” gibi.

Bütün bunların dışında, eğer bir önermede konu, nicelik belirtmiyorsa, buna da “belirsiz” (mühmel) önerme denir; “İnsan acelecidir” gibi. Burada “insan”ın bütün insanlar mı yoksa bazı insanlar mı olduğu belirli olmadığından bu tür önermelere belirsiz önermeler denir.

### **9.2.2. Bileşik Önermeler:**

İçlerinde birden çok yargı barındıran önermelere denir. Şöyle de tanımlanabilir: İki ya da daha fazla basit önermenin bir ek veya bağ yoluyla terkibi sonucu elde edilen önermedir. “Yağmur yağar ise yerler ıslanır”, “Ahmet zeki ve (Ahmet) saygılıdır” gibi.

Bileşik bir önerme içerisinde yer alan basit önermeler, “ise”, “ve”, “veya”, “ya”, “fakat” gibi önerme ekleriyle birbirine bağlanır.

Örnek:

“Bugün otobüs 7’de veya 8’de hareket edecektir”.

“Bugün hava yağmurlu ve bulutludur”.

Mantıksal bağlar şu sembollerle gösterilir:

$\neg$ : değil

$\wedge$ : ve

$\vee$ : veya

$\rightarrow$ : eğer-ise

$\leftrightarrow$ : eğer ancak-ise

Böylece aşağıdaki şu ifadeler, önerme formülleri olacaktır:

$$\neg P, P \wedge Q, P \vee Q, P \rightarrow Q, P \leftrightarrow Q$$

Bileşik önermeler de kendi içerisinde çeşitli alt guruplara ayrılır. Bunlardan başlıcaları şunlardır:

### **2.a. Şartlı (Koşullu) Önermeler:**

Klasik mantıkta bileşik önermeler içerisinde en çok üzerinde durulan şartlı önermede yargı, bir şarta bağlı olarak verilir. Şartlı önermede bağ kaldırıldığında iki tarafta birer cümle kalır. “Yağmur yağarsa yerler ıslanır” önermesi buna örnektir.

Şartlı önermede birinci tarafa (buradaki örnekte, yağmur yağar), mukaddem (önbitişen/önce gelen); ikinci tarafa (yerler ıslanır) ise, tâli (artbitişen/sonra gelen) denir. Bu örnekte yer alan “ise” de, bu iki tarafı birbirine bağlayan bağdır.

Bazen “eğer-ise” bağı yerine doğal dilde “gerektirir” bağı kullanılmaktadır.

Örnek: Yağmurun yağması yerlerin ıslak olmasını gerektirir.

İslâm mantıkçıları şartlı önermeleri iki kısma ayırmaktadır:

### **2.a.a. Bitişik (Muttasıl) Şartlı Önermeler:**

Şartlı önermede, mukaddem ile tâlinin olumluda birleşmesi ve olumsuzda birleşmemesi ile hüküm verilirse, buna bitişik şartlı önerme denir. Bu tür önermeler, “eğer”, “şayet”, “her ne zaman” gibi edatlarla ifade edilirler.

Aşağıdaki örneklere bakalım:

“Eğer yağmur yağarsa, yerler ıslanır”. (Olumlu bitişik şartlı). Mukaddem ile tâli olumluda birleşmiş.

“Eğer yağmur yağarsa, yerler kuru olur değildir”. (Olumsuz bitişik şartlı). Mukaddem ile tâli olumsuzda birleşmemiş.

“Her ne zaman güneş doğarsa, gündüz olur”. (Olumlu bitişik şartlı). Mukaddem ile tâli olumluda birleşmiş.

“Her ne zaman güneş doğarsa, gece olur değildir”. (Olumsuz bitişik şartlı). Mukaddem ile tâli olumsuzda birleşmemiş.

## **2.a.b. Ayrık (Munfasıl) Şartlı Önermeler:**

Şartlı önermelerde mukaddem ile tâli arasında birbirini yok etme (nefyetme) yoluyla hükmolunan önermelere denir. Bu tür önermelerde “ya” “yahut” gibi bağlaçlar kullanılır. “Ya gündüz olur yahut güneş batmış bulunur”, “Sayı ya tektir ya da çifttir” gibi.

Bu örneklerde görüldüğü gibi, taraflar (mukaddem ve tâli) birbirinden ayrılmıştır. Bu taraflardan biri varsa, diğeri yoktur. İki taraf, bir arada olamaz.

## **9.3. Kipliğine (Cihet/Modalite) Göre Önerme Türleri**

Kiplik, bir önermenin gösterdiği şeyin yalın/arı (assertorik), zorunlu (apodiktik) ya da mümkün (problematik) olup olmaması halidir. Bir önermenin kipliği, önerme içerisinde geçen bir kelimedenden, zarftan, sıfattan ya da yüklemden anlaşılabilir.

Kipliğine göre önermeler üç kısma ayrılır:

### **1. Yalın Önerme:**

Varlıkları ya da nesnelere, olduğu gibi, yalın ve basit bir biçimde ifade eden önermelere denir. Burada konu ile yüklem arasında basit bir bağ kurulmuştur.

“Bütün güller bitkidir” gibi.

Bu tür bir önermeyi “A, B’dir” şeklinde ifade edebiliriz.



## **2. Zorunlu Önerme:**

Hem form hem de içerik bakımından zorunlu olarak doğru olan önermelerdir. Bu önermeler her durum ve şartta doğru olan, doğruluğu zorunlu olarak anlaşılan önermelerdir. Bu önermeler, işaret ettiği şeyler hakkında başka türlü olması mümkün olmayan, kesin bir şeyi belirtirler.

“İki kere ikinin dört etmesi zorunludur”, “Zorunlu olarak ateş sıcaktır” gibi.

Bu tür bir önermeyi “A, B’dir, zorunludur” şeklinde ifade edebiliriz.

## **3. Mümkün Önerme:**

Bir imkan ve olasılığı bildiren önermelerdir. Burada yüklemde belirtilen özellik, belirli koşullara bağlı olarak doğru ya da yanlış olabilir. Bu yüzden bu tür önermeler zorunluluk ve kesinlik bildirmez.

“Ahmet’in sınıfı geçmesi mümkündür”, “Bu kalemin kırılması mümkündür” gibi.

Bu tür bir önermeyi “A, B’dir, mümkündür” şeklinde ifade edebiliriz.

İslam mantıkçılarının bir kısmı üç türlü kiplik (cihet) bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

### **1. İmkan**

### **2. İmkansızlık**

### **3. Zorunluluk**

Bunlara sırasıyla Şu örnekleri verebiliriz:

AteŐin sönmesi mümkündür. (İmkan).

AteŐin soğuk olması imkansızdır. (İmkansızlık).

AteŐin sıcak olması zorunludur. (Zorunluluk).

Sonraki dönem İslam mantıkçıları ise, öncekilerin üç kipliğine karşılık Şu dört modaliteyi benimserlerler:

### **1. Zorunluluk,**

### **2. Devam,**

### **3. Fil**

### **4. İmkan.**

Bunlara sırasıyla Şu örnekleri verebiliriz:

“Her yazıcı, yazarken zorunlu olarak parmaklarını hareket ettirir”. (Zorunluluk).

“Her hayvan varolduğu müddetçe devamlı olarak canlıdır”. (Devam).

“Allah bilfiil bilendir” (Fiil).

“Her insan, bi’l-imkan yazıcıdır”. (İmkan).

## **Bu Bölümde Ne Öğrendik?**

Nitelikleri bakımından önermeler, iki türdür:

1. Olumlu Önermeler
2. Olumsuz önermeler

Yapı ve kuruluşları bakımından önermeler basit ve bileşik olmak üzere iki kısma bölünmektedir.

1. Basit Önermeler (Hamlî/Yüklemli/Kategorik)

Basit önermeler de niceliklerine göre üç kısma ayrılır:

- 1.a. Tümel (Küllî) Önerme
- 1.b. Tikel (Cüz'î) Önerme
- 1.c. Tekil (Ferdî/Şahsî/Mahsûs) Önerme

2. Bileşik Önermeler:

- 2.a. Şartlı (Koşullu) Önermeler
  - 2.a.a. Bitişik (Muttasıl) Şartlı Önermeler
  - 2.a.b. Ayrık (Munfasıl) Şartlı Önermeler

Kiplik, bir önermenin gösterdiği şeyin yalın/arı (assertorik), zorunlu (apodiktik) ya da mümkün (problematik) olup olmaması halidir.

İslam mantıkçılarının bir kısmı üç türlü kiplik (cihet) bulunduğunu ifade etmişlerdir.

Bunlar: imkan, imkansızlık ve zorunluluktur.

## 10. Bölümde Neler Öğreneceğiz?

İki önerme arasında “karşı olma (tekâbül)” ve “döndürme (akıs)” olmak üzere iki türlü ilişki bulunmaktadır.

Terimleri aynı olan iki önerme, ya nicelik ya da nitelik veya hem nicelik hem de nitelik bakımından birbirinden farklı iseler, bu iki önerme arasında karşı olma ilişkisi bulunmaktadır.

Bir önermenin niteliğini değiştirmeden konusunu yüklem, yüklemine konu yaparak yeni bir önerme elde etmeye döndürme denir.

<b>Konu</b>	<b>Kazanım</b>	<b>Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği</b>
Önermeler Arası ilişkiler	Önermelerin hükmün oluşmasındaki yerini öğrenmek	Önermelerin karşı olma ve döndürme durumları gösterilerek, önermeler arası ilişkinin değeri belirgin kılınacaktır.

## ANAHTAR KAVRAMLAR

- Aristo Karesi
- Karşıtlık
- Çelişiklik
- Düz Döndürme
- Ters döndürme

## 10. ÖNERMELER ARASI İLİŞKİLER

İki önerme arasında “karşı olma (tekâbül)” ve “döndürme (akis)” olmak üzere iki türlü ilişki bulunmaktadır. Şimdi bunları görelim.

### 10.1 Karşı Olma

Terimleri aynı olan iki önerme, ya nicelik ya da nitelik veya hem nicelik hem de nitelik bakımından birbirinden farklı iseler, bu iki önerme arasında karşı olma ilişkisi bulunmaktadır. Bu durumda, önermelerin özelliklerine göre, karşı olum ilişkileri ya “karşıt”tır ya “altkarşıt”tır ya “altık”tır ya da “çelişik”tir.

#### 1. Karşıt Önermeler:

Konu ve yüklemi, yani terimleri aynı olan iki tümel önerme nitelik bakımından farklı ise, bu önermeler, karşıttır.

Örnek:

Bütün insanlar ölümlüdür. (Doğru)

Hiçbir insan ölümlü değildir. (Yanlış)

Görüldüğü üzere burada her iki önermenin konusu (insan) ve yüklemi (ölümlü) aynıdır. Her ikisi de tùmeldir. Ancak nitelikleri bakımından farklıdır. Yani birinci önerme olumlu iken ikinci önerme olumsuzdur.

Burada karşıtlık tùmel önermeler arasında gerçekleştiği için bunlara “üst karşıt” önermeler denilir.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere üst karşıt önermeler aynı anda her ikisi birden doğru olamazlar. Fakat aynı anda her ikisi birden yanlış ya da biri yanlış diğeri doğru olabilir.

Her ikisi de yanlış örnek:

Bütün insanlar savcıdır. (Yanlış)

Hiçbir insan savcı değildir. (Yanlış)

## **2. Altkarşıtlık Önermeler:**

Konu ve yüklemi aynı olan iki tikel önerme, nitelik bakımından farklı olduğunda bunlara altkarşıtlık önermeler denir.

Örnek:

Bazı insanlar tarihçidir. (Doğru)

Bazı insanlar tarihçi değildir. (Doğru)



Bazı insanlar ölümlüdür. (Doğru)

Bazı insanlar ölümlü değildir. (Yanlış)

Bazı insanlar öğrencidir. (Doğru)

Bazı insanlar öğrenci değildir (Doğru)

Altıkarşıt önermelerde ikisi birden aynı anda doğru olabilir. Fakat ikisi birden aynı anda yanlış olamazlar, biri doğru iken diğeri yanlış olabilir.

### **3. Altık Önermeler:**

Konu ve yüklemi aynı olan iki önerme, nitelik bakımından aynı olup da sadece nicelik bakımından farklı ise bunlara altık önermeler denir.

Örnek:

Bütün insanlar ölümlüdür. (Doğru)

Bazı insanlar ölümlüdür. (Doğru).

Hiçbir insan tarihçi değildir. (Yanlış)

Bazı insanlar tarihçidir. (Doğru)

Görüldüğü üzere, bu örneklerde, nitelikler aynı, yani her ikisi de olumlu; fakat nicelikler farklı, yani biri tümel iken diğeri tikeldir.

#### 4. Çelişik Önermeler:

Konu ve yüklemeleri aynı olan iki önerme, hem nitelik hem de nicelik bakımından birbirinden farklı iseler, bunlara çelişik önerme denir.

Örnek:

Bütün insanlar ölümlüdür. (Doğru)

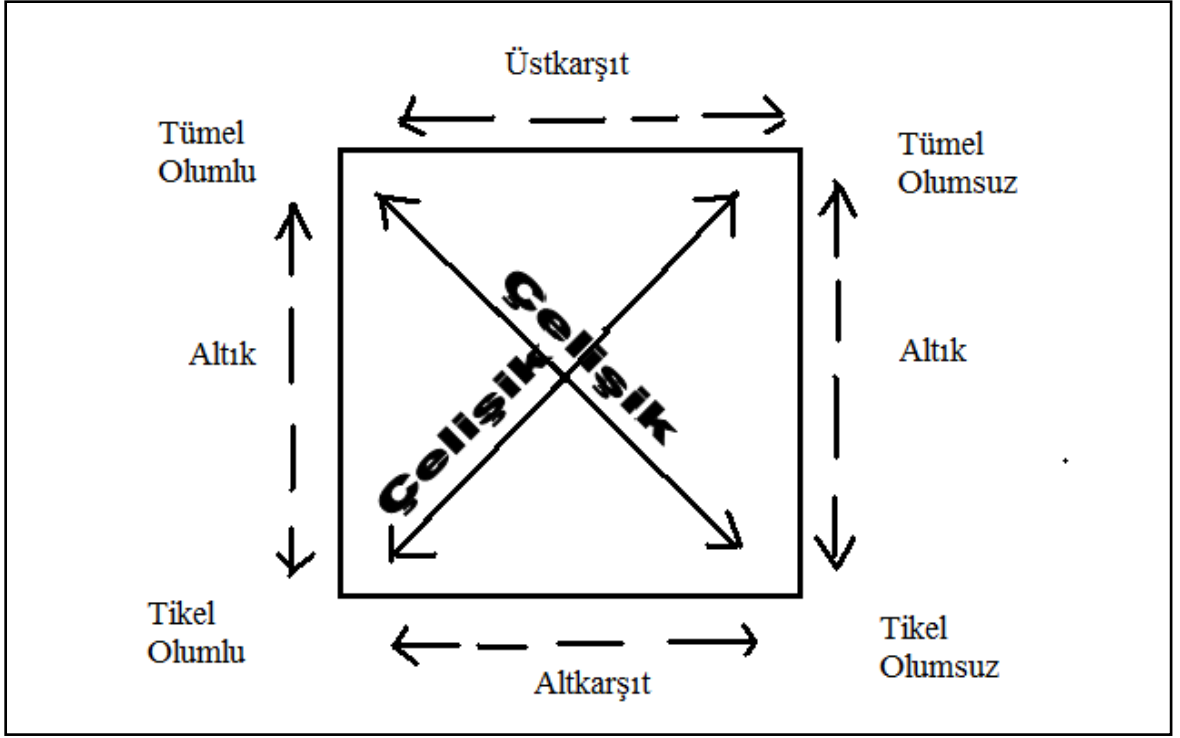
Bazı insanlar ölümlü değildir. (Yanlış)

Örnek:

Hiçbir kitap yararlı değildir. (Yanlış)

Bazı kitaplar yararlıdır. (Doğru)

Çelişik önermelerin ikisi birden aynı anda doğru veya ikisi birden yanlış olamaz. Biri doğru ise, diğeri mutlaka yanlıştır.



## 10.2 Döndürme

Bir önermenin niteliğini değiştirmeden konusunu yüklem, yüklemine konu yaparak yeni bir önerme elde etmeye döndürme denir.

Döndürmede ilk önermeye öncül, döndürme sonucunda elde edilen önermeye de sonuç denir.

İslam mantıkçlarına göre düz döndürme ve ters döndürme olmak üzere iki türlü döndürme vardır.

## 1. Düz Döndürme:

Bir önermenin niteliğine ve doğruluk değerine (doğru veya yanlışlığına) dokunmadan konusunu yüklem, yüklemine konu yapmaktır.

a. Tümel olumlu önermenin düz döndürmesi tikel olumlu olur.

Örnek:

Bütün insanlar ölümlüdür.

Bazı ölümlüler insandır.

Tümel olumlu tümel olarak döndürülmez. Nitekim aşağıdaki örnek bunun doğru olamayacağını göstermektedir:

Her insan canlıdır. (Doğru)

Her canlı insandır. (Yanlış)

Anlaşılacağı üzere burada birinci ifade doğru olduğu halde, ikincisi yanlıştır. Bundan dolaydır ki, tümel olumlu önermenin düz döndürmesi tikel olumlu olarak yapılır.

b. Tikel olumlunun düz döndürmesi yine tikel olumlu olur.

Örnek:

Bazı kalemler kırmızıdır.

Bazı kırmızılar kalemdir.

c. Tümel olumsuzun düz döndürmesi yine tümel olumsuz olur.

Örnek:

Hiçbir taş canlı değildir.

Hiçbir canlı taş değildir.

d. Tikel olumsuzun düz döndürmesi olmaz. Çünkü bazen doğru bazen yanlış olur. Bu da, doğruluk değerlerinin eşdeğer kalmadıkları anlamına gelir.

Örnek 1:

Bazı insanlar tarihçi değildir. (Doğru)

Bazı tarihçiler insan değildir. (Yanlış)

Örnek 2:

Bir kısım canlı insan değildir. (Doğru)

Bir kısım insan canlı değildir. (Yanlış)

Görüldüğü üzere bu örneklerde birinci sırada yer alan önermeler doğru olduğu halde bunların döndürülmüşü yanlıştır. Bu durumda, nitelikleri aynı kaldığı halde, doğruluk değerleri değişmiş olduğundan döndürülmeleri geçersizdir.

## **2. Ters Döndürme:**

Bir önermenin niteliğine ve doğruluk değerine dokunmaksızın konusunun çelişliğini yüklem, yüklemimin çelişliğini konu yapmaktır.

**a.** Tümel olumlu tümel olumlu olur.

Örnek:

Her bitki canlıdır.

Her canlı-olmayan bitki-olmayandır.

**b.** Tümel olumsuz, tikel olumsuz olur.

Örnek:

Hiçbir insan filozof değildir.

Bazı filozof-olmayan, insan-olmayan değildir.

c. Tikel olumlunun ters döndürmesi olmaz. Çünkü yanlış olur.

Örnek:

Bazı insanlar filozoftur.

Bazı filozof-olmayanlar, insan-olmayanlardır. (Yanlış).

### **Bu Bölümde Ne Öğrendik?**

İki önerme arasında “karşı olma (tekâbül)” ve “döndürme (akis)” olmak üzere iki türlü ilişki bulunmaktadır.

Karşıtlık durumunda, önermelerin özelliklerine göre, karşı olum ilişkileri ya “karşıt”tır ya “altkarşıt”tır ya “altık”tır ya da “çelişik”tir.

Döndürmede ilk önermeye öncül, döndürme sonucunda elde edilen önermeye de sonuç denir. İslam mantıkçılarına göre düz döndürme ve ters döndürme olmak üzere iki türlü döndürme vardır.

## 11. Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Akıl yürütme (istidlâl), hükümler arasında bağ kurmak suretiyle zihnin bilinenlerden bilinmeyenleri elde etmesidir.

Üç tür akıl yürütmeyi önem sırasına göre şöyle sıralayabiliriz:

Tümdengelim (Ta'lîl/Dedüksiyon)

Tümevarım (İstikra/Endüksiyon)

Benzetme (Temsîl/Analoji)

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Akıl Yürütme	Akıl yürütme yollarını bulmak	Farklı akıl yürütme yolları



## ANAHTAR KAVRAMLAR

- Kiyas
- İstidlal
- İstikra
- analogi

## 11. TÜMDENGELİM

Tümdengelım, aklın, tümel bir önermeden hareketle tikel veya tekil bir önermeye geçiş suretiyle yaptığı akıl yürütme biçimidir. Tümdengelım, “Bütün için doğru olan şey, bu bütünün bireyleri için de doğrudur” ilkesini esas alır. Klasik mantık, en çok bu akıl yürütme çeşidi üzerinde durmaktadır.

Tümdengelım akıl yürütmelerde şu iki temel özellik yer alır:

1. Önergeler ya da öncüller doğruysa, sonuç mutlaka doğrudur.
2. Önergelerin ya da öncüllerin doğru olmasına rağmen sonuç yanlışsa, kurallarına uygun olmayan bir çıkarım söz konusudur.

Tümdengelım, doğrudan (vasıtasız) ve dolaylı (vasıtalı) olmak üzere iki türdür.

### 11.1 Doğrudan Tümdengelım

Tek bir hükümden ya da öncülden sonuca varılan tümdengelımdır. Burada biri öncül diğeri sonuç olmak üzere iki önerme yer alır.

Örnek:

Bütün insanlar canlıdır. (Öncül)

---

(O halde,) Bazı insanlar canlıdır. (Sonuç)

### 11.1.2 Dolaylı Tümdengelim (Kıyas)

Tümdengelim en mükemmel şekli olan kıyas, klasik mantığın akıl yürütmeler bahsinin temel konusunu teşkil eder. Kıyas, “öncül” adı verilen birden fazla önermeyle, “sonuç” diye adlandırılan bir önerme arasında mantığın geçerli saydığı bir ilişki kurmaktır. Bir başka ifadeyle kıyas, zihnin, belirli önermelere dayanarak zorunlu olarak bir sonuç çıkarması işleminin adıdır.

Ünlü İslâm mantıkçısı Ebherî, *İsâgûci* adlı mantığa giriş kitabında, kıyası şöyle tanımlar: “Kıyas, doğru oldukları kabul edildiğinde, özleri gereği başka bir önermeyi lüzumlu kılan önermelerden oluşmuş bir önermedir”.

### 11.2 KIYASIN YAPISI VE UNSURLARI

Bir kıyasta en az iki öncül ve bir sonuç yer alır. Kıyasta önceden belirlenen ve konan önermelerin her birine öncül, bu öncüllerden zorunlu bir şekilde elde edilen önermeye de sonuç adı verilir.

Tam ve düzenli bir kıyasta “büyük terim”, “orta terim” ve “küçük terim” olmak üzere en az üç terim bulunur.

Büyük terim, bir kıyasta kaplamı en büyük olan terimdir ki, bu terim sonuçta yüklem olur.

Küçük terim ise, kaplamı en az olan terimdir ki, bu da sonuçta konu olur.

Orta terim ise, büyük ve küçük terimler arasında bağlantı kurmayı sağlayan terimdir ki, bu terim, öncüllerin her birinde yer aldığı, yani öncüllerde tekrarlandığı halde sonuçta yer almaz.

Öncüllerde büyük terimin bulunduğu önermeye büyük önerme, küçük terimin bulunduğu önermeye ise, küçük önerme denilir.

Örnek:

Bütün insanlar ölümlüdür (Büyük Önerme) } Öncül

Sokrates bir insandır (Küçük Önerme) } Öncül

---

(O halde,) Sokrates de ölümlüdür. (Sonuç)

Bu örnekte büyük terim, ölümlü; küçük terim, Sokrates; orta terim ise, insandır. İnsan, burada, Sokrates'in ölümlü oluşunun sebebidir.

Kıyaslar, buldukları önermelerin sayı ve türlerine göre çeşitlere ayrılırlar. Şimdi de bu çeşitleri görelim.

### 11.2.1 BASİT KIYASLAR

İki öncül ve bir sonuçtan oluşan kıyaslara basit kıyas denir. Bunlar da kesin (iktirânî) ve seçmeli (istisnâî) olmak üzere ikiye ayrılır.

#### 1. Kesin Kıyaslar:

Kıyasın sonucu öncüllerde anlam bakımından bulunup da şeklen bulunmazsa, buna kesin kıyas denir.

Örnek:

Her cisim birleşiktir.

Her birleşik yaratılmıştır.

---

(O halde,) Her cisim yaratılmıştır.

Dikkat edilirse bu örnekte, sonuç, öncüllerde bilkuvve olarak yer almaktadır. Bir başka ifadeyle sonuç, öncüllerde açık bir biçimde yer alamasa da gizli bir biçimde yer almaktadır. Ama bu tür kıyaslarda sonuç, hiçbir zaman öncüllerde aynen tekrarlanmaz.

Kesin kıyaslar, yüklemli önermelerden yapılırsa yüklemli kesin kıyaslar; eğer öncüllerden biri ya da her ikisi de şartlı olursa, bunlara da şartlı kesin kıyaslar denilir.

## **2. Seçmeli Kıyaslar:**

Eğer sonucun aynısı ya da karşıt hali öncüllerde hem anlam hem de şekil bakımından yer alıyorsa, buna da seçmeli kıyas denir. Seçmeli kıyasın bir öncülünün mutlaka şartlı bir önerme olması gerekmektedir.

Örnek 1:

Eğer mıknatıs bu cismi çekerse o demirdir.

(Aslında) Mıknatıs bu cismi çekmektedir.

---

(O halde,) bu cisim demirdir.

Dikkat edilirse, bu örnekte, sonucun aynısı, hem anlam hem de şekil bakımından birinci öncülde yer almaktadır.

Örnek 2:

Eğer Güneş doğarsa, gündüz olur.

Fakat gündüz olmamıştır.

---

(O halde,) Güneş doğmamıştır. (Sonuç)

Bu örnekte de sonucun karşıt hali birinci öncülde yer almaktadır.

## 11.2.2 BİLEŞİK KIYASLAR

İkiden fazla öncülden yapılan kıyaslara bileşik kıyas denir. Bu tür kıyasların öncüllerinin ikiden fazla olması, bu kıyaslarda iki ya da daha fazla basit kıyasın bulunmasına yol açar.

Bileşik kıyaslar kendi içerisinde çeşitli guruplara ayrılır.

### 1. Zincirleme Kıyas (Mevsulu'n-netâic/Polysyllogism):

Ardarda gelen kıyaslardan oluşan bir bileşik kıyas türüdür. Bu kıyas türünün içerisinde birçok kıyas yer alır. Zincirleme kıyasta, birinci kıyasın sonucu onu takip eden kıyasın öncüllerinden biri olur.

Öncüllerin sıralanımı ve terimlerin konumuna göre çeşitli zincirleme kıyas türleri vardır. Bunların şu ikisi meşhurdur: İleri Giden Zincirleme Kıyas ve Geri Giden Zincirleme Kıyas.

#### 1.a. İleri Giden Zincirleme Kıyas:

Zincirleme kıyas içerisinde yer alan kıyaslardan birinci kıyasın sonucu, ikinci kıyasın büyük önermesi olursa, ileri giden zincirleme kıyas adını alır.

Örnek:

Bütün omurgalılar ürer

Bütün memeliler omurgalıdır

Bütün memeliler ürer (Sonuç)

Bütün memeliler ürer (Öncül)

Bütün yavrularını sütle besleyenler memelidir

Bütün yavrularını sütle besleyenler ürer (Sonuç)

Bütün yavrularını sütle besleyenler ürer (Öncül)

Bütün köpekler yavrularını sütle besler

---

(O halde,) Bütün köpekler ürer (Sonuç)

### **1b. Geri Giden Zincirleme Kıyas:**

Zincirleme kıyas içerisinde yer alan kıyaslardan birinci kıyasın sonucu, kendisinden sonra gelen ikinci kıyasın küçük önermesi olursa, geri giden zincirleme kıyas adını alır.

Örnek:

Bütün yarasalar uçar

Bütün uçanlar yer değiştirir

Bütün yarasalar yer değiştirir (Sonuç)

Bütün yarasalar yer değiştirir (Öncül)

Bütün yer değiştirenler hareket eder



---

(O halde,) Bütün yarasalar hareket eder (Sonuç)

## 2. Yığın Zincirleme Kıyas (Mefsulu'n-netâic/Sorite):

Eğer bir zincirleme kıyasta yer alan kıyasların sonuçları ortadan kaldırılsa, buna “yığın zincirleme kıyas” denir. Sorit, kısaltılmış zincirleme kıyastır.

Yukarıdaki örnekler üzerinden bu kıyası inceleyelim.

Örnek 1:

Bütün omurgalılar ürer

Bütün memeliler omurgalıdır

Bütün yavrularını sütle besleyenler memelidir

Bütün köpekler yavrularını sütle besler

---

(O halde,) Bütün köpekler ürer (Sonuç)

Örnek 2:

Bütün yarasalar uçar

Bütün uçanlar yer değiştirir

Bütün yer değiştirenler hareket eder

---

(O halde,) Bütün yarasalar hareket eder (Sonuç)

### 3. Hulfi Kıyas:

Bir kesin ile bir seçmeli kıyastan yapılan ve sağmaya indirgeme yoluyla ispatta kullanılan kıyastır. Bu tür bir kıyasta, ispat edilmesi istenen bir önermenin karşıt hali (nâkiz) alınarak bu karşıt halin sağma ve imkansız olduğu gösterilmek suretiyle ispatı istenen önermenin doğruluğuna hükmedilir.

Burada zihinsel işlem şöyle belirir: Önce ispatı istenen bir önerme ya da iddia ileri sürülür. Sonra bu doğru değilse karşıt halinin doğru olacağı belirtilir. Daha sonra da karşıt halin doğru olmasının sağma ve imkansız olduğu ortaya konarak ileri sürülen ilk iddianın doğruluğu gösterilmiş olur.

Mesela “Bir şey kendini yoktan varedemez” hükmünü ispat etmek için şöyle bir akıl yürütmede bulunulur:

Eğer bu (bir şey kendini yoktan varedemez hükmü) doğru değilse, karşıt hali doğru olur, yani “bir şey kendini yoktan vareder”.

Eğer bir şey kendini yoktan varetse, kendisini varedebilmesi için yokluğundan önce varolmuş olması gerekir ki, bir şeyin kendisi yok iken varolması imkansızdır.

Öyleyse, iddiamız doğrudur, yani bir şey kendini yoktan varedemez.

### 11.3 DÜZENSİZ KIYASLAR

Basit ve bileşik kıyas biçimlerine uymayan bu kıyaslar dışında biri “matvi kıyas” (entimem), diğeri ise “delilli kıyas” (kıyâs-ı müdellele) olmak üzere iki kıyas çeşidi daha bulunmaktadır.

#### 1. Matvi Kıyas (Eksik Önermeli Kıyas)

Basit önermelerden kurulmuş bir kıyasın her hangi bir önermesi saklı tutulup söylenmediğinde bu tür kıyasa matvi kıyas denir. Bu kıyas türüne konuşma dilinde sıkça rastlanır. Bu kıyaslar, ifade bakımından eksik fakat zihinde tam olan kıyaslardır. Bu kıyaslarda bazen öncüllerden biri bazen hem öncül hem de sonuç ifade edilmez.

Mesela bir kişi bir davranışta bulunduğu anda ona, yani o davranışı yapan kişiye “Kalp kırmak kötüdür” denildiğinde burada bir matvi kıyas yapılıyor demektir. Bunun zihindeki tam şekli ortaya konulduğunda daha iyi anlaşılabilir:

(Bu davranış kalp kırmaktır)

**Kalp kırmak kötüdür**

---

((O halde,) Bu davranış kötüdür).

Anlaşılabacağı üzere, yukarıdaki ifadede, zihindeki şekli bir tarafa bırakılırsa, bir öncül ile sonuç eksik bırakılmıştır.

Bir başka örnek, “Ben de insanım, hata edebilirim” ifadesinde karşımıza çıkar. Bunun açılımı şöyledir.

(Her insan hata eder)

**Ben de insanım**

---

**(O halde,) Ben de hata ederim**

Yine Descartes’ın meşhur şu sözü de böyle bir kıyasa örnektir: “Düşünüyorum, o halde varım”. Bunun açılımı da şöyledir:

(Her düşünen vardır)

**Ben düşünüyorum**

---

**(O halde,) Ben de varım**

Bunlarda da sadece bir öncül eksik bırakılmıştır.

## 2. Delilli Kıyas

Bir kıyasın öncülleriyle birlikte delilleri de belirtiliyorsa, delilli kıyas olur.

Örnek:

Heva ve hevesine uyanın kalbi ızdırap içindedir (Birinci Öncül)

Çünkü bir yandan vicdan onu ayıplar diğer yandan o kimse arzularını durduramaz (Delil)

Kalbinde ızdırap bulunan kimse mutlu olamaz (İkinci Öncül)

Çünkü mutluluk kalp huzurunu gerektirir (Delil)

---

(O halde,) heva ve hevesine uyan kimse mutlu olamaz (Sonuç)

### **Bu Bölümde Ne Öğrendik?**

Tümdengelimın en mükemmel şekli olan kıyas, klasik mantığın akıl yürütmeler bahsinin temel konusunu teşkil eder. Kıyas, “öncül” adı verilen birden fazla önermeyle, “sonuç” diye adlandırılan bir önerme arasında mantığın geçerli saydığı bir ilişki kurmaktır.

Bir kıyasta en az iki öncül ve bir sonuç yer alır. Kıyasta önceden belirlenen ve konan önermelerin her birine öncül, bu öncüllerden zorunlu bir şekilde elde edilen önermeye de sonuç adı verilir.

Tam ve düzenli bir kıyasta “büyük terim”, “orta terim” ve “küçük terim” olmak üzere en az üç terim bulunur.

Kıyaslar, buldukları önermelerin sayı ve türlerine göre çeşitlere ayrılırlar. Bu çeşitleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Basit kıyaslar
2. Bileşik kıyaslar
3. Düzensiz kıyaslar

## 12. Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Tümevarım, özel veya tekil önermelerden genel veya tümel önermelere varan akıl yürütme şeklidir. Tümevarımda zihin, tümdengelim tersi bir yol izler. İki kısma ayrılır: Tam tümevarım ve eksik tümevarım.

Eğer bir bütünü oluşturan parçaların veya bir sınıfı oluşturan bireylerin hepsini inceleyerek o bütün veya sınıf hakkında hüküm verilebiliyorsa, buna tam tümevarım denir.

Bütünü meydana getiren parçaların sadece bir kısmına dayanarak bütün hakkında hüküm veriliyorsa, buna eksik tümevarım denir.

<b>Konu</b>	<b>Kazanım</b>	<b>Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği</b>
Tümevarım	Tümevarımın özelliklerini tanımak	Tümevarımın akıl yürütmedeki örnekleri üzerinde durularak

## **ANAHTAR KAVRAMLAR**

- Tam Tümevarım
- Eksik Tümevarım
- Analoji



## 12. TÜMEVARIM

Tümevarım, zel veya tekil önermelerden genel veya tümel önermelere varan akıl yürütme şeklindedir. Tümevarımda zihin, tümdengelim tersi bir yol izler. İki kısma ayrılır: Tam tümevarım ve eksik tümevarım.

### 12.1. Tam Tümevarım

Eğer bir bütünü oluşturan parçaların veya bir sınıfı oluşturan bireylerin hepsini inceleyerek o bütün veya sınıf hakkında hüküm verilebiliyorsa, buna tam tümevarım denir. Mesela bir sınıftaki öğrencilerin tek tek yaşlarını belirledikten sonra bu sınıfın yaş ortalaması hakkında bir hüküm verdiğimde tam tümevarım gerçekleşmiş olur. Çünkü burada, sınıftaki bütün bireyleri inceleme imkanım vardır. Dolayısıyla bu inceleme sonucunda tek tek öğrencilerden sınıftaki bütün öğrencilere bir geçiş yapabilir, böylece onların bütünü hakkında isabetli bir hüküm verebilirim.

Bu örnekte araştırma evrenindeki, yani sınıftaki öğrenciler sınırlı sayıda olduğundan bunları araştırıp genel bir hükme varmam mümkün olabilmektedir. Burada tek tek öğrencilerden (yani sınıftaki Ahmet, Ayşe, Metin, Gülay vd.), sınıfın bütün öğrencileri hakkında bir yargıya varılabilmektedir. İşte bu tür durumlarda, yani belirli bir araştırma alanındaki varlıkların, nesnelerin ya da bireylerin (burada öğrenciler) sınırlı olması durumunda, bu araştırma alanındaki varlıkların tamamını kuşatabilir ve bunlar hakkında tam tümevarımla akıl yürüterek doğru ve zorunlu bir bilgi elde edebilirim.

Burada dikkat edilecek husus, incelenen nesnelerin tamamının kuşatılıp kuşatılamayacağıdır. Eğer bu nesnelere kuşatılabiliyorsa, yani bunların tamamı bir bütün olarak incelenebiliyorsa, tam tümevarım gerçekleşebilir demektir.

Mesela araştırma evrenimiz Türkiye'deki İlahiyat Fakülteleri olsun. Ben tek tek bu fakültelerin ders programını inceleyerek bütün İlahiyat Fakültelerinin programlarında mantık dersinin bulunduğu hükmüne varabilirim. Bu fakültelerin tamamını kuşatabilme, yani inceleyebilme imkanım bulunduğundan burada tam tümevarım yoluyla bir akıl yürütme gerçekleştirebilirim. Böylece vardığım sonuç da doğru ve zorunlu bir sonuç olur. Bu akıl yürütme işlemini önermeler ve sonuç halinde şu şekilde ortaya koymak mümkündür:

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi programında mantık dersi yer almaktadır.

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi programında mantık dersi yer almaktadır.

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi programında mantık dersi yer almaktadır.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi programında mantık dersi yer almaktadır.

.....  
.....  
.....

---

(O halde) Bütün İlahiyat Fakültelerinin programında mantık dersi yer almaktadır.

Burada İlahiyat fakülteleri bir bütünü oluşturmaktadır. Bu bütünün parçaları tek tek sayılıp incelendiğinden bu bütün hakkında yargıya varmak doğru ve zorunlu bir biçimde mümkün olmaktadır.

## 12.2. Eksik Tümevarım

Bütünü meydana getiren parçaların sadece bir kısmına dayanarak bütün hakkında hüküm veriliyorsa, buna eksik tümevarım denir. Bu anlamda İbn Sînâ, tümevarımı, birçok tikeline (cüzîyyât) bulunan şeyden dolayı tümeli üzerine verilen bir yargı olarak tanımlar. Ona göre tümevarım, doğru bilgiyi gerektirmez.

Tam tümevarımın aksine, eksik tümevarımda bütünün tamamı incelenememekte, buna rağmen bütün hakkında bir yargıya varılmaktadır. Eksik tümevarımda sonucun, öncüllerde bildirileni aşan bir genelleme niteliği taşıdığı görülür. Bir başka ifade ile burada sonuç önermesi, öncüllerin içeriğini aşan bir kapsama sahip bulunmaktadır. Bu sebeple eksik tümevarım, geçerliliği zorunlu olmayan bir akıl yürütme biçimidir. Doğa bilimleri eksik tümevarıma dayandığından doğruluğu muhtemel olan sonuçlara varmaktadır. Dolayısıyla bu tür tümevarımlar kesin bilgi vermemektedir.

Klasik mantık kitaplarında eksik tümevarımla ilgili olarak şu türden bir örnek sıklıkla yer alır:

At, inek, koyun, köpek, bir şey yerken hep alt çenelerini oynatır.

At, inek, koyun, köpek hayvandır.

---

(Öyleyse) Bütün hayvanlar, bir şey yerken alt çenelerini oynatırlar.

Dikkat edilecek olursa, burada sınırlı sayıdaki fertlerden hareketle bütün hakkında bir yargıya varılmıştır. Bir başka ifade ile burada belirli sayıdaki nesneden genel bir hükme varılmış, bir genelleme yapılmıştır. Bu nedenle de bütünü yansıtmamakta ve dolayısıyla bütün hakkında verilen hüküm sadece muhtemel olmaktadır. Zira bizim doğadaki bütün hayvanları tek tek sayma ve bunları inceleme imkanımız bulunmamaktadır. Şayet böyle bir imkan bulunmuş olsa ve doğadaki bütün hayvanlar tespit edilip incelense ve daha sonra bir yargıya varılmış olsa, bu durumda tam tümevarımdan söz edilebilir. Ama bu örnekte böyle bir imkanın olmadığı üzerinden hareket edilmektedir.

Eksik tümevarımın kesin ve zorunlu bir bilgi verememesinin sebebi, her zaman bir istisnanın çıkabilme ihtimalidir. Nitekim timsahın, bir şey yerken alt çenesini oynatmadığı görülmektedir. Bir bütünün tek bir parçası ya da ferdi dahi incelenmeden kalmış olsa, bu durumda yine de eksik bir tümevarım yapılmış demektir. Zira o incelenmemiş parça ya da fert, varılan genel hükme aykırı düşebilir. Bir bütünün parçaları ne kadar çok sayıda incelenebilirse, varılan hükmün doğruya yakınlığı o oranda artabilir. Ama parçaların tamamı kuşatılmadığı sürece, sonuçta yine de kesin bir hükme varılamaz.

Anlaşılacağı üzere iki tümevarım arasında şöyle bir fark vardır: Tam tümevarımda sonuç doğru ve zorunludur. Eksik tümevarımda ise sonuç, muhtemeldir.

Aristoteles, tümevarımın eksikliğini evrenlerin sonsuz sayıdaki elemanları ya da nesnelere kapsamasından ileri geldiğini öne sürer. Evrenlerin elemanları sınırlı sayıda olduğunda ise, tam

tümevarım gerçekleşir. Klasik mantıkçılar, tam tümevarımı mantığın konusu olarak görmüşlerdir. Zira mantık, geçerli akıl yürütme formlarını araştırmakta ve bu tür formlar da, eksik tümevarımda değil, tam tümevarımda açığa çıkmaktadır.

### 12.3. BENZETME (TEMSİL/ANALOJİ)

İki şey arasındaki benzerlikten hareketle, birisi hakkında verilen bir hükmü diğeri hakkında da vermeye denir. İbn Sînâ, benzetmeyi (temsîl), bir şey üzerine, kendi benzerinde bulunan bir yargıyı vermeye çalışmak olarak tanımlar. Ona göre benzetme, kendisiyle uyuşan başka bir tikeldeki benzer bir şey nedeniyle tikel olarak verilen bir yargıdır.

Bu tür bir akıl yürütmede zihin, tümevarımdan farklı olarak özelden özele ya da tikelden tikele doğru hareket eder. Oysa tümevarımda zihin, özelden genele veya tikelden tümele doğru hareket etmektedir.

Benzetmede akıl yürütme formu şöyledir:

A, X özelliğine ve Y özelliğine sahiptir.

B de X özelliğine sahiptir.

---

(O halde) B de Y özelliğine sahiptir.

Benzetmeye şöyle bir örnek verilebilir:

Yer gezegeninin atmosferi vardır ve üzerinde canlılar yaşar.

Merih'te de atmosfer vardır.

---

(O halde) Merih'te de canlılar yaşar (yaşamaları gerekir).

Burada yerle Merih arasındaki bir benzerlikten hareketle yerde olan bir durumun Merih'te de olduğu şeklinde bir sonuca gidilmiştir. Oysa yerle Merih arasında bir benzerliğin olması yerde olan bir durumun Merih'te de bulunmasını zorunlu kılmamaktadır. Bu tür bir akıl yürütmeye birincide olanın ikincide de olduğu ispatlanmış değil, sadece varsayılmış, öyle olması gerektiği düşünülmüştür. Bu nedenle zorunluluğu içermez ve doğruluk değeri de muhtemeldir.

Bir başka örnek de şöyle verilebilir:

Ahmet İstanbul'da doğmuştur ve çok kibardır.

Ali de İstanbul'da doğmuştur.

---

(O halde) Ali de çok kibardır.

## **Bu Bölümde Ne Öğrendik?**

Tümevarım, özel veya tekil önermelerden genel veya tümel önermelere varan akıl yürütme şeklidir. Burada dikkat edilecek husus, incelenen nesnelere tamamının kuşatılıp kuşatılmayacağıdır.

Eğer bu nesnelere kuşatılabilirse, yani bunların tamamı bir bütün olarak incelenebiliyorsa, tam tümevarım gerçekleşebilir demektir.

Tam tümevarımın aksine, eksik tümevarımda bütünü tamamı incelenememekte, buna rağmen bütün hakkında bir yargıya varılmaktadır. Eksik tümevarımda sonucun, öncüllerde bildirileni aşan bir genelleme niteliği taşıdığı görülür.

Anlaşılabileceği üzere iki tümevarım arasında şöyle bir fark vardır: Tam tümevarımda sonuç doğru ve zorunludur. Eksik tümevarımda ise sonuç, muhtemeldir.

### 13. Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Beş sanat, kıyasta kullanılan önermelerin doğruluk ve kesinlik değerine göre kıyasın beş gurupta ele alınıp tasnif edilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Kıyasın uygulama alanı olarak görülen beş sanat, kıyasta kullanılan öncüllerin en sağlam ve güvenilir olandan en zayıf ve güvensiz olana doğru bir sıralamasını yapmaktadır.

Öncüllerinin içerik değeri açısından kıyas, beş türe ayrılmaktadır. Bunlara

(1) burhân,

(2) cedel,

(3) hitabet (hatâbe),

(4) şiir ve

(5) Muğâlata (Safsata) adı verilmektedir.



<b>Konu</b>	<b>Kazanım</b>	<b>Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği</b>
5 Sanat ve en birincisi Burhan	Akıl yürütme yollarının birbirinde ayıran bilgi değerini görmek, Burhanı tanımak	5 Sanatın birbirinden farkını görebilmek için Burhan ile mugalata arasındaki farkları inceleyerek Burhanı tanıyarak

## ANAHTAR KAVRAMLAR

- Burhan
- Cedel
- Hitabet
- Őir
- Mugalata/Mantık yanışları

### 13. BEŞ SANAT

İslâm mantıkçıları, kaleme aldıkları mantık kitaplarının son bölümünü hassaten beş sanat konusunu ayırırlar. Beş sanat, kıyasta kullanılan önermelerin doğruluk ve kesinlik değerine göre kıyasın beş grupta ele alınıp tasnif edilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Böylece beş sanat, kıyasın form olarak incelenmesinden ziyade muhteva ve içerik olarak incelenmesini konu edinmektedir.

Kıyasın geçerli olabilmesi için formel olarak uyulması gereken bir takım kuralların olduğu bellidir. Fakat, formel olarak geçerli olan, kurallarına uyularak yapılan bir kıyas, her zaman doğru bilgi vermeyebilir. Zira doğru ve kesin bilgi elde edebilmek için sadece formel olarak belirli kurallara uymak yetmez; aynı zamanda kıyasın dayandığı öncüllerin doğru olup olmadıkları, nasıl elde edildikleri, kesinlik bildirip bildirmediikleri, kısacası içerik değerleri de önem taşımaktadır. Bunu bir örnekle açıklayabiliriz. Şöyle bir kıyas yaptığımızı düşünelim:

Bütün iki ayaklılar insandır.

Serçeler iki ayaklıdır.

---

(Öyleyse) Serçeler insandır.

Bu kıyas, formel olarak geçerli bir kıyastır. Zira burada yer alan öncüllerden zorunlu olarak böyle bir sonuç çıkar. Kıyas tekniği açısından burada herhangi bir hata bulunmadığından yapılan kıyas geçerli bir kıyastır. Bir başka ifade ile eğer öncüller doğruysa sonuç da zorunlu

olarak doğrudur. Fakat öncüller gerçekten doğru mudur? Elbette bu sorunun yanıtı olumsuz olacaktır. Çünkü öncüller, içerik olarak değerlendirildiğinde doğru olmadığı görülmektedir. Anlaşılacağı üzere burada kıyasın formu ile muhtevası arasında bir ayırım yapılmaktadır. İşte beş sanat, kıyasın kullandığı öncüllerin hangi durumlarda doğru ve kesin olacağını araştırmakta ve hangi tür öncüller kullanılırsa kıyasın, hem form hem de içerik olarak kesin ve doğru bilgi vereceğini incelemektedir.

Kıyasın uygulama alanı olarak görülen beş sanat, kıyasta kullanılan öncüllerin en sağlam ve güvenilir olandan en zayıf ve güvensiz olana doğru bir sıralamasını yapmaktadır. Zaten mantığın ana hedefi de kişiyi sağlam delillere ve kesin bilgiye yöneltmektir. Kesin bilgiye ulaşmak da hem form hem de içerik olarak belirli şartları ve ilkeleri gözetmeyi gerektirdiğinden mantık, form yanında içeriği de doğal olarak ele almaktadır.

İslâm dünyasında, öncüllerinin içerik değeri bakımından kıyası “beş sanat (es-sınâ’atü’l-hams)” olarak guruplandırılan ilk Müslüman mantıkçının Fârâbî olduğu düşünülmektedir. Fârâbî’den sonra bu konu üzerinde ciddi bir biçimde durulmuş ve bu gelenek İslâm mantık tarihi içerisinde bir takım vurgu ve analiz farklarına rağmen devam etmiştir.

Öncüllerinin içerik değeri açısından kıyas, beş türe ayrılmaktadır. Bunlara

(1) burhân,

(2) cedel,

(3) hitabet (hatâbe),

(4) şiir ve

(5) Muğâlata (Safsata) adı verilmektedir.

Doğruluk ve güvenilirlik değerleri ve dereceleri farklı olsa da bu kıyas türlerine “sanat” denmesinin sebebi, bu kıyasları oluşturmanın ve onları kullanmanın bir maharet gerektirmesi sebebiyledir.

Beş sanatın temeli, Aristoteles’in *Organon* adlı mantık külliyatının son beş bölümünü teşkil eden İkinci Analitikler (Kitâbü’l-Burhân), Topikler (Kitâbü’l-Cedel), Retorik (Kitâbü’l-Hatâbe), Poetika (Kitâbü’ş-Şi’r) ve Sofistik Çürütmeler (Kitâbü’s-Safsata) adlı eserlerine dayanmaktadır. Fakat bunlar İslâm mantıkçıları ve özellikle de İbn Sînâ tarafından oldukça ileri bir düzeye taşınmış, geliştirilmiş, yeni bir sisteme ve muhtevaya kavuşturulmuştur. Öyle ki İbn Sînâ, klasik mantık tarihinin en hacimli eserlerini ortaya koyma başarısını göstermiştir.

Bir bilgi vasıtası olarak işlev gören bu beş sanatın her birinde kıyas kullanılmaktadır. Bu kıyasları birbirinden ayıran özellik, kıyasları meydana getiren öncüllerin içerik ve tasdik türlerine göre farklı oluşlarıdır. İslâm mantıkçıları, kıyasta kullanılan önermeleri içerik ve doğruluk değerlerine göre başlıca yedi kısımda incelemişlerdir. Bunlar yakîniyyât, meşhûrât, müsellelât, makbûlât, zanniyyât, muhayyelât ve vehmiyyât’tır. Beş sanat, bu önerme gruplarını kullanmakta ve bunlardan kullanmış olduğu türe göre de birbirinden ayrılmaktadır. Şimdi kullandığı önerme türüne göre ayrılan bu beş sanatın tek tek incelenmesine geçilebilir.

### **13.1 BURHÂN**

Burhân, kesin sonuç elde etmek için yakîniyyât’tan (yakînî önermelerden) kurulan bir kıyas türüdür. Yakînî önermeler, diğer önerme türlerinin aksine kesin bilgi veren önermelerdir. Burhânda kullanılan bu önermeler, kesin, doğru ve zorunlu olduğundan, bunlara dayalı olarak gerçekleştirilen geçerli bir kıyasın sonucu da kesin ve doğrudur.

Yakîniyyât asla kuşkuya, ihtimale veya zanna yer bırakmayacak şekilde açık, kesin ve gerçeğe uygun önermelerdir. İnsan zihninin kesin bir biçimde tasdik ettiği bu önermeler (yakîniyyât), biri nazariyye, diğeri ise, bedîhiyye olmak üzere iki kısma ayrılır.

Nazariyyeden olan önermelerin akıl tarafından kabul edilip tasdik edilebilmesi için bir kanıt gerekir. Bir başka ifade ile bunlar, bir kanıt vasıtasıyla, kanıta dayalı olarak kesin bir biçimde tasdik edilen önermeler sınıfını oluşturur. Mesela, “Âlem sonradan değildir (hâdistir)” önermesi yakîniyyâtın, nazariyye kısmındandır. Zira akıl, bunu bir kanıt aracılığıyla kabul eder. Bu kanıt şöyle ortaya konulabilir:

Âlem değışkendir.

Her değışken, sonradan değildir.

---

(Öyleyse) Âlem, sonradan değildir.

Bedîhiyye ise, doğrulukları akıl tarafından hiçbir kanıta ihtiyaç duyulmaksızın kabul ve tasdik edilen önermelerdir. Mesela, “Bütün, parçalarından büyüktür” gibi önermeler bedîhiyye sınıfı içerisindeydir. Yine, “Bir şey, kendinden başkası değıldir” önermesi de böyledir. Dikkat edilirse, her iki örnekte yer alan önermeyi akıl, bir kanıta başvurma ihtiyacı olmadan kabul etmektedir. Birinci örnek bağlamında konuşacak olursak, akıl, bir bütünün, parçalarından büyük olduğunu ispata ihtiyaç duymamaktadır. Bu konuda bir delil istememektedir. Bedihî,

apaçık önermeler de kendi içerisinde bölümlere ayrılmaktadır. Şimdi örnekleriyle birlikte bu önermeleri görelim.

**13.1.1. Evveliyyât:** Zihnin hiçbir vasıtaya başvurmadan doğrudan doğruya kabul ettiği önermelerdir. Bunlar, herhangi bir dış nedene, delile bağlı olmaksızın saf aklın, varlığı ve doğasından dolayı doğruluğunu zorunlu gördüğü önermelerdir. Akıl, bu önermelerin deyimlerini hakkıyla kavrar kavramaz tasdik eder. Bu tür önermelere zaruriyyât ve müteârife de denmektedir. Evveliyyâta şunlar örnek olarak verilebilir:

Bütün, parçalarından daha büyüktür.

Bir, ikinin yarısıdır.

Gece, gündüz değildir.

Zıtların birleşmesi imkansızdır.

Dört, iki değildir.

**13.1.2. Fitriyyât:** Zihinde hazır bulunan bir orta terim vasıtasıyla gizli bir kıyastan sonra verilen hükümlerdir. Bu tür hükümlerde zihin, bir orta terim aracılığıyla konu ile yüklem arasında bağ kurarak bir yargıya varır. “Dört, çifttir” dememiz gibi.

“Dört, çifttir” önermesinde akıl, dört ve çift terimlerini düşünürken “dört ikiye bölünür”, “ikiye bölünen sayılar çifttir” diye gizli bir kıyasla “dört, çifttir” yargısına varır. Burada orta terim, “ikiye bölünme”dir. Dördün, çift sayı olmasının sebebi, onun ikiye bölünmesidir.

Bu önermelere “kıyası kendisiyle beraber olan önermeler” de denir.

Evveliyyât ve fitriyyâtta olan önermelerin aksini düşünmek imkansızdır. Aksi düşünülürse zihin çelişkiye düşer. Bundan dolayıdır ki, bu iki önerme türüne, aklî bedîhiyyât denir. Çünkü bunların apaçıklıkları, aklîdir ve akla dayalıdır.

Apaçıklıkları duyu organlarına dayanan aşağıdaki şu dört önerme türüne de hâricî (dışsal) bedîhiyyât denir.

**13.1.3. Müşâhedât:** Duyular vasıtasıyla tasdik edilen hükümlerdir. Bir başka ifade ile gözleme dayalı hükümlerdir. Bunlar da kendi içerisinde iki kısma ayrılır.

**a. Hissiyyât** (Dış gözleme dayalı hükümler): Beş (dış) duyu vasıtasıyla verilen hükümlere denir. “Güneş, vardır, aydınlatıcıdır”, “Ateş, yakıcıdır” gibi.

**b. Vicdâniyyât** (İç gözleme dayalı hükümler): İç duyular vasıtasıyla verilen hükümlerdir. Bunlar, düşüncemizin, korkumuzun, öfkemizin ve kendimizin var olduğunu bilmemizde olduğu gibi bilincimize dayalı önermelerdir. Açlığını hisseden birinin “Acıktım.”; başı ağrıyan birinin “Başım ağrıyor.” demesi gibi.

**13.1.4. Mücerrebât:** Bunlar, yenilenip duran, tekrar edilen gözlemlerimiz sonunda oluşan yargı ve önermelerdir. Bu gözlemler, tekrar edilmeleri sebebiyle bir çok anımsamalar sağlar, sonunda da bu anımsamalardan kuşku içermeyen bir kesinlik meydana gelir. Mesela, “Alkollü içki insanı sarhoş eder” önermesinde olduğu gibi. Yine “Sopayla vurmak acıtır” önermesi gibi. Burada insan nefsi, tekrar edip duran gözlemler ve deneyimler sonucunda hakkında hüküm verilen şeyin bir rastlantı sonucu olmadığından emin olur ve kesinliğe erer.

**13.1.5. Hadsîyyât:** Hads (aklî sezgi) ile verilen hükümlerdir. Hads, zihnin ani bir biçimde düşünmesi ve kavramasıdır. Hadsîyyâta zihin, çok hızlı bir biçimde gizli bir kıyas yapmak suretiyle hükümde bulunur. Mesela “Ay, ışığını Güneş’ten almaktadır” hükmü böyledir. Burada



yapılan ani ve gizli düşünme şu şekilde gerçekleşir: “Ay’ın, Güneş’e göre durumu ve konumu değiştikçe, ışık yapısında bir değişme olduğu gözlenmektedir; eğer böyle olmasa, Ay’ın ışık yapısı değişmezdi; demek ki, Ay’ın ışık kaynağı Güneş’tir ve Ay, ışığını Güneş’ten almaktadır”.

**13.1.6. Mütevâtirât:** Çoğunluğun tasdik ettiği ve akıl için imkansız görünmeyen, duyular dünyasıyla ilgili haberleri ve bilgileri içeren önermelerdir. Mesela Mekke’yi görmeyen birisinin “Mekke vardır.” diye hükmetmesi ve buna kesin bir biçimde inanması böyledir. Burada kişi Mekke’yi görmemiş olsa dahi, yalan üzere birleşmesi mümkün olmayan bir topluluk tarafından aktarılmış olduğu için Mekke’nin varlığına kesin olarak hükmetmektedir. Aynı şekilde Fatih Sultan Mehmed’i görmemiş olsa bile, bir kişinin onun yaşamış ve varolmuş olduğuna hükmetmesi de mütevâtirât içerisindedir.

## **Bu Bölümde Ne Öğrendik?**

İslâm mantıkçıları, kaleme aldıkları mantık kitaplarının son bölümünü hassaten beş sanat konusunu ayırırlar. Beş sanat, kıyasın form olarak incelenmesinden ziyade muhteva ve içerik olarak incelenmesini konu edinmektedir.

İslâm dünyasında, öncüllerinin içerik değeri bakımından kıyası “beş sanat (es-sınâ’atü’l-hams)” olarak guruplandırılan ilk Müslüman mantıkçının Fârâbî olduğu düşünülmektedir. Fârâbî’den sonra bu konu üzerinde ciddi bir biçimde durulmuş ve bu gelenek İslâm mantık tarihi içerisinde bir takım vurgu ve analiz farklarına rağmen devam etmiştir.

Beş sanatın temeli, Aristoteles’in *Organon* adlı mantık külliyatının son beş bölümünü teşkil eden İkinci Analitikler (Kitâbü’l-Burhân), Topikler (Kitâbü’l-Cedel), Retorik (Kitâbü’l-Hatâbe), Poetika (Kitâbü’ş-Şi’r) ve Sofistik Çürütmeler (Kitâbü’s-Safsata) adlı eserlerine dayanmaktadır.

#### 14. Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Meşhûrâtın (yaygın olarak kabul gören, meşhûr önermelerden) kurulan kıyasa cedel denir. Meşhûrâtın temeli, yaygınlıktır. Bu meşhûr önermeler içerisinde doğru olanlar bulunduğu gibi yanlış olanlar da bulunabilir.

Hitabet, makbûlât ve maznûnât türünden önermelerle kurulan kıyastır. Makbûlât, kendisine inanılan, güvenilen, otorite kabul edilen kimselerden alınan bilgileri içeren önermelerdir.

Şiir, muhayyelât türü önermelerden kurulan kıyastır. Muhayyelât ise, doğru olmadıkları halde, kişiye sırf neşe vererek onu bir şeye yönlendirmek veya o kişide nefret uyandırarak onu ilgili şeyden alıkoymak amacıyla hayâl gücüne dayalı olarak oluşturulan önermelerdir.

Muğâlata, şu üç önerme türünden kurulan kıyastır: (1) Doğruya benzeyen yanlış önermeler, (2) meşhûrâtın olan yanlış önermeler, (3) yanlış olan vehmî önermeler (vehmiyyât).

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Cedel, Şiir, Hitabet, Mugalata	Beş sanatın birbirinden farklarını farketmek ve sağlam ve tutarlı akıl yürütmelerde bulunmak.	

## ANAHTAR KAVRAMLAR

- Cedel
- Őir
- Hitabet
- Mugalata

## 14. Burhani Değere Ulaşamayanlar

### 14.1 CEDEL

Meşhûrâtın (yaygın olarak kabul gören, meşhûr önermelerden) kurulan kıyasa denir. Meşhûrât, herkesin veya çoğunluğun yahut belirli bir topluluğun uzlaştığı görüşleri ifade eden önermelerdir. Meşhûrâta şu örnekler verilebilir:

“Adalet iyi, zulüm kötüdür”.

“Hayvanları boğazlamak kötüdür”.

“Tanrı, birdir”.

“Yoksullara yardım etmek iyidir”.

“Toplum içinde avret yerlerini açmak ayıptır”.

“Yalan söylemek kötüdür”.

“Namaz dinin direğidir”.

“İnek, kutsaldır”.

Meşhûrâtın temeli, yaygınlıktır. Bu meşhûr önermeler içerisinde doğru olanlar bulunduğu gibi yanlış olanlar da bulunabilir. Bu önermeler, apaçık ilk bilgiler (evveliyât) ve benzerlerine bağlandırılmayan doğrular olduğunda, bunlar saf akıl nezdinde apaçık olmazlar. Bunlar ancak, bir inceleme ile apaçık hale gelirler. İşte bir inceleme sonucu değil de salt yaygın olduğu için kabul gören önermeler, doğru olsalar da muşhûrât içerisinde değerlendirilirler.

Cedelin kendileriyle kurulduğu önermeler arasında müselleme da bulunur. Müselleme, bir tartışmada karşı tarafça ya da her iki tarafça da kabul edilerek alınan önermeler olup,

tarafından her birinin diğereine galip gelmek amacıyla, ister doğru, ister yanlış olsun, kendisine dayandığı önermelerdir.

Bir Müslümanın Hz. Muhammed'in mirâcını kabul etmeyen bir Hıristiyanı Hz. İsa'nın göğe yükselmesi meselesiyle susturması cedele bir örnektir.

Yine Hz. İsa'nın babasız dünyaya geldiğini inkar eden bir Yahudiyi Hz. Âdem'in hem babasız hem de annesiz yaratılmış olduğu deliliyle susturmak da bu kabildendir.

Özellikle tartışmalarda kullanılan cedel, kesin bilgi vermese de bir takım yararlarından dolayı önemsenmiştir. Bu yararları maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:

1. Delil getirme yeteneği kazandırır.
2. Zihne egzersiz yaptırır.
3. Burhânî delilleri anlamakta güçlük çekenleri ikna etmede ve muhatabı susturmada etkin bir araçtır.
4. Bir tartışmanın teknik boyutuyla nasıl sürdürüldüğünü, soru ve cevap akışının nasıl sağlandığını, bir problemin nasıl irdelendiğini görme imkanı sağlar.
5. Sofistik hileleri öğrenme ve bunlara karşı koyma yollarını öğretir.
6. Kişinin dili rahat kullanmasına, kavramları analiz edebilmesine yardımcı olur.

Cedelden maksat, özellikle hasmı, yani tartışma yapılan muhatabı ilzam ve burhânı idraktan aciz olanları ikna etmektir. Bundan dolayı da ikna maksadıyla düzenlenen cedeli kıyasa, iknâî delil denir.

## 14.2 HİTÂBET

Hitabet, makbûlât ve maznûnât türünden önermelerle kurulan kıyastır. Makbûlât, kendisine inanılan, güvenilen, otorite kabul edilen kimselerden alınan bilgileri içeren önermelerdir. Güvenilir ve önemli kişilerden işitilen nasihatler, razı olunan bir topluluktan alınıp kabul edilen bilgiler makbûlâtandır.

Maznûnât ise, aklın, zanna ve tahmine göre verdiği hükümlerdir. Mesela, geceleyin karanlıkta dolaşan kimseler için “Bu adamlar hırsızdır” diye hükmetmek, buna örnektir. Bu, kıyas formunda şu şekilde ifade edilebilir:

Geceleri şüpheli bir şekilde dolaşan hırsızdır. (Maznûnât)

Bu adam geceleyin şüpheli bir şekilde dolaşmaktadır.

---

(O halde) Bu adam hırsızdır. (Maznûnât)

Görüldüğü üzere, burada zanna dayalı önermelerden zannî sonuç çıkmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Fârâbî, hitâbet sanatını şöyle tanımlar: Hitâbet, zannî önermelerden, duruma göre, (yeni) zanlar elde etmektir.

Hitabetin asıl maksadı, insanları, kendilerine faydalı olan şeylere yönlendirmek ve zararlı olan şeylerden de kaçındırmaktır. Hatiplerin ve vaizlerin işleri de budur.

Hitabet, hatip (konuşan), hitap (üzerinde konuşulan konu) ve muhatap (dinleyici) olmak üzere üç temel unsurdan oluşmaktadır. Hitabette yardımcı unsurlar ise, konuşma tarzı, hareketler ve dış görünüşdür. Yine hitabetin kendi içerisinde çeşitleri olduğu görülür. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Siyasî hitabet
2. Askerî hitabet
3. Adlî ve hukukî hitabet
4. Dinî hitabet
5. Akademik hitabet.

### **14.3 ŞİİR**

Şiir, muhayyelât türü önermelerden kurulan kıyastır. Muhayyelât ise, doğru olmadıkları halde, kişiye sırf neşe vererek onu bir şeye yönlendirmek veya o kişide nefret uyandırarak onu ilgili şeyden alıkoymak amacıyla hayâl gücüne dayalı olarak oluşturulan önermelerdir.

İslâm mantıkçıları şi'rî kıyasın temel unsurunun muhayyelât türü öncüller olduğunu düşünmüşler ve şiiri tanımlarken bu öncülleri dikkate almışlardır. Bunun yanında onlar, vezin ve kafiyeyi aslî öge olarak değil de yardımcı öge olarak görmüşler ve şiirin tanımında bunu fazla dikkate almamışlardır.



## 14.4 MUĞĀLATA

MuğĀlata, Şu üç önerme türünden kurulan kıyasdır:

- (1) Doğruya benzeyen yanlış önermeler,
- (2) meşhûrâtta olan yanlış önermeler,
- (3) yanlış olan vehmî önermeler (vehmiyyât).

MuğĀlatanın dayandığı vehmiyyât, kuruntu ile verilen hükümlerdir. Bunlar gerçekte olmayan bir şeyi kuruntu sebebiyle varmış gibi kabul etmek suretiyle verilen hükümlerdir. Duyularla algılanan şeylere dayanarak duyularla algılanması mümkün olmayan şeyler hakkında verilen hükümler vehmiyyât içerisinde yer alır. Mesela, duyularla idrak edilen cisimlere kıyasla “Her varlığın bir mekanı vardır” hükmü böyledir. Bu ilk bakışta doğru gibi görünebilir. Oysa doğru değildir. Zira Tanrı gibi, mekanı olmayan varlıklar da bulunmaktadır. Bundan dolayıdır ki, şöyle kurulan bir kıyas, muğĀlatadır:

Her varlığın bir yeri ve yönü vardır.

Allah vardır.

---

(Öyleyse) Allah’ın da bir yeri ve yönü vardır.

Bu kıyastaki sonuç, doğru değildir. Zira “Her varlığın bir yeri ve yönü vardır” öncülü, cisimsel varlıklar hakkında doğru olsa da, gayr-i cismanî varlıklar hakkında doğru değildir. Nitekim Allah, gayr-i cismanî bir varlık olduğundan O’nun bir yeri ve yönü bulunmamaktadır.

Klasik mantık kitaplarında muğâlata için verilen örneklerden biri de şudur:

Bu attır. [Burada bir resimde çizili olan ata işaret edilmekte, bu at gösterilmektedir].

Her at, kişneyendir.

---

(O halde) Bu at da kişneyendir.

Tabiatıyla bu sonuç da doğru değildir ve üstelik bir yanıltmaca söz konusudur. Zira birinci öncüldeki at ile ikinci öncüldeki at aynı şeyi ifade etmemektedir. Çünkü birincideki at, at resmi, ikincideki at ile de gerçek at kastedilmektedir. Dolayısıyla orta terim, tekrar edilmesi gerekirken tekrar edilmemiş olur ve sonuç da yanlış çıkar.

Muğâlatanın amacı, muhatabı aldatmak, haksız bir biçimde ona üstün gelmek, çeşitli yollarla onu yanıltmak ve şaşırtmaktır. Böylece yanlış, doğruymuş gibi göstermektir. Doğru sonuç vermemesine rağmen klasik mantıkçıların eserlerinde bu kıyas türüne yer vermelerinin sebebi ise tam da burada yatmaktadır. Mantıkçılar bu konuyu eserlerinde işlemek suretiyle bu türden yanıltmalara ve aldatmalara karşı muhatabı dikkatli olmaya çağırmakta ve muğâlatanın açmazlarına karşı bilinç oluşturmaya çalışmaktadır.

Bütün bu kıyas türleri içerisinde doğru ve kesin bilgiyi veren sadece burhânî kıyas olup diğerleri zannî, tahminî ya da yanlış sonuç verirler. Zira sadece burhânî kıyası oluşturan öncüller, kesinlik ve zorunluluk bildirirler. Bu yüzden de sadece burhâna güvenilir.

## **Bu Bölümde Ne Öğrendik?**

Meşhûrâtta (yaygın olarak kabul gören, meşhûr önermelerden) kurulan kıyasa cedel denir. Bu önermeler, apaçık ilk bilgiler (evveliyât) ve benzerlerine bağlandırılmayan doğrular olduğunda, bunlar saf akıl nezdinde apaçık olmazlar.

Hitabet, makbûlât ve maznûnât türünden önermelerle kurulan kıyastır. Fârâbî, hitâbet sanatını şöyle tanımlar: Hitâbet, zannî önermelerden, duruma göre, (yeni) zanlar elde etmektir.

Hitabetin asıl maksadı, insanları, kendilerine faydalı olan şeylere yönlendirmek ve zararlı olan şeylerden de kaçındırmaktır. Hatiplerin ve vaizlerin işleri de budur.

Şiir, muhayyelât türü önermelerden kurulan kıyastır. İslâm mantıkçıları şi'rî kıyasın temel unsurunun muhayyelât türü öncüller olduğunu düşünmüşler ve şiiri tanımlarken bu öncülleri dikkate almışlardır.

Muğâlata, şu üç önerme türünden kurulan kıyastır: (1) Doğruya benzeyen yanlış önermeler, (2) meşhûrâtta olan yanlış önermeler, (3) yanlış olan vehmî önermeler (vehmiyyât).

Muğâlatanın dayandığı vehmiyyât, kuruntu ile verilen hükümlerdir. Bunlar gerçekte olmayan bir şeyi kuruntu sebebiyle varmış gibi kabul etmek suretiyle verilen hükümlerdir.

Muğâlatanın amacı, muhatabı aldatmak, haksız bir biçimde ona üstün gelmek, çeşitli yollarla onu yanıltmak ve şaşırtmaktır. Böylece yanlış, doğruymuş gibi göstermektir.

Bütün bu kıyas türleri içerisinde doğru ve kesin bilgiyi veren sadece burhânî kıyas olup diğerleri zannî, tahminî ya da yanlış sonuç verirler. Zira sadece burhânî kıyası oluşturan öncüller, kesinlik ve zorunluluk bildirirler. Bu yüzden de sadece burhâna güvenilir.

## KAYNAKLAR

Aristoteles, *Organon*, III-IV, çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul 1989.

Ali Durusoy, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş (Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'da)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.

A. Kadir Çüçen, *Mantık*, İstanbul: Asa Yayınları, 2009.

Doğan Özlem, *Mantık, Klasik/Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2007.

İbrahim Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, İstanbul: Asa Yayınları, 1999.

İsmail Köz, *Mantık Felsefesi*, Ankara: Elis Yayınları, 2003.

Kudret Büyükcoşkun (haz.), *Mantık Metinleri I-II*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.

Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara: Vadi Yayınları, 2009.

Fârâbî, *Kitâbü'l-Burhân*, çev. Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, İstanbul 2009.

İbn Sînâ, *Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker, İstanbul 2006.

Ebherî, *İsâgûcî-Mantığa Giriş*, tenkitli metin-çeviri-inceleme: Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998.

